

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

ULÛMÛ'L-KUR'ÂN KAYNAKLARINDA YEDİ HARF MESELESİNİN ELE ALINIŞI: KLASİK-MODERN KARŞILAŞTIRMASI

APPROACHES TO AL-AHRUF AL-SAB'A: A COMPARISON OF CLASSICAL AND MODERN PERIODS

Şuayip KARATAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı
suaybk@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-8261-1491>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 21 Eylül 2021/21 September 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 16 Aralık 2021 /16 December2021

Yayın Tarihi / Published: 15 Ocak 2022 / 15 January 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak-Bahar 2022/ January – Spring 2022

Cilt / Volume: 8, Sayı / Issue: 1, Sayfa / Pages: 261-296.

Cite as / Atıf: Karataş, Şuayip. “Ulûmü'l-Kur'ân Kaynaklarında Yedi Harf Meselesinin Ele Alınışı: Klasik-Modern Karşılaştırması [Approaches to al-Ahruf al-Sab'a: A Comparison of Classical and Modern Periods]”. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 8/1 (Ocak/January 2022), 261-296.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Öz

Kur'ân nüzûl tarihinin temel meselelerinden biri olan yedi harf konusu, tefsir usûlü ve Kur'ân ilimleri kaynaklarının önemli başlıkları arasında yer almaktadır. Bu yönüyle, ulemânın üzerinde durduğu önemli meselelerden olan yedi harf mevzuu, kıraatin ilmi bir disiplin haline gelmesine ve bu manada meşruiyet kazanmasına zemin hazırlayan konuların da başında gelmektedir. Bu hususiyetinden dolayı olmalıdır ki meseleyi doğrudan veya dolaylı olarak konu edinen pek çok çalışma kaleme alınmıştır. Konuyla ilgili çok sayıda rivayetin bulunmasıyla birlikte bunlarda geçen el-Ahrufü's-Seb'a tabiriyle neyin kastedildiğine dair Hz. Peygamber'den gelen sarîh bir bilginin veya açıklamanın olmayışı, konu hakkında çok fazla yorum yapılmasına kapı aralamıştır. Bu durumun sonucu olarak da yedi harf, sonuca bağlanması gereken ilmi bir mesele olarak görülmüş ve konunun çözümü için hayli gayret sarf edilmiştir. Yedi harf meselesinden bigâne kalamayan çalışmaların başında kıraat ilminin diğer konularıyla birlikte yedi harf meselesini de gündemlerine alan ulûmü'l-Kur'ân kaynakları gelmektedir. Bu çalışma, konusu itibarıyla, ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarında yedi harf konusunun ele alınışını tespit etmeyi hedeflemektedir. Çalışmanın sorunsalı, ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde yedi harf meselesine yaklaşımda zaman içerisinde herhangi bir farklılığın meydana gelip gelmediğini ortaya koymaktır. Bu bağlamda çalışmanın giriş kısmında ulûmü'l-Kur'ân kavramı hakkında bilgi verildikten sonra yedi harf kavramı kısaca tanıtılmıştır. Daha sonra ise kronolojik olarak klasik ve modern dönem eserlerinden oluşan beş eser özelinde yedi harf meselesi irdelenmiş, ilgili eserlerde konuyla ilgili ele alınan değerlendirmeler ve yorumlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kıraat, Ulûmü'l-Kur'ân, Yedi Harf, el-Ahrufü's-Seb'a.

Abstract

The topic of al-Ahruf al-Sab'a (the seven letters) which is one of the fundamental topics of Qur'ân's revelation history is considered as one of the most important subjects of usûl al-Tafseer and other Qur'anic disciplines. Because of this, al-Ahruf al-Sab'a played a major role in the process of qiraat (recitation of the Qur'ân) becoming a distinctive scholarly discipline and gain credibility. It must be due to this fact that a lot of direct as well as indirect works have been published on it. Though there are numerous narratives on the issue, the fact that there is not one healthy narrative or explanation coming from the prophet himself about what is meant by al-Ahruf al-Sab'a has opened the doors to many different comments related to the topic. Hence, this subject has been deemed as an issue to be solved and scholars have tremendous effort into it. The books on 'Ulûm al-Qur'ân (the sciences of the Qur'ân) are amongst the works that have included al-Ahruf al-Sab'a in their chapters along with other topics of qiraat. This paper tries to determine how 'Ulûm al-Qur'ân books have dealt with the topic of al-Ahruf al-Sab'a. The actual aim is to find out whether the approach to al-Ahruf al-Sab'a has changed over time. To provide a background on the topic, the introduction part offers brief information on the term 'Ulûm al-Qur'ân and al-Ahruf al-Sab'a. Later on, the issue is analyzed chronologically based on five books from classical and modern eras.

Keywords: Tafsir, Qiraah (Recitation), Ulûm al-Qur'ân, Seven Letters, al-Ahruf al-Sab'a.

Extended Abstract

The term Ulūm al-Qur'ān also indicates Ulūm al-Tafseer. In accordance with this, the Qur'ānic study fields aim to help Qur'ān to be understood via different topics that are its investigation subjects. That is why the disciplines in question are interested in different topics varying due to Qur'ān's wording, meaning, and historical arguments. Just like this, Ulūm al-Qur'ān as a discipline that focuses on different fields regarding Qur'ān's text and meaning has become a sub-discipline of tafsir with its vast literature dating back to the Qur'ān's revelation period.

Even though in Ulūm al-Qur'ān sources related to qiraat, topics such as the definition of qiraat (recitation of the Qur'ān), their types, application rules, rules of acceptance, and the limitation of qiraat Imams to a number, one of the most important topics are still al-Ahruf al-Sab'a. Al-Ahruf al-Sab'a is a topic that researchers of the Qur'ān in general or researchers that specifically focus on qiraat could not stay away due to its problematic nature. The fact that it is problematic is because there are no reliable explanations as to what is meant by the words sab'a (seven) or Ahruf (words) from Prophet himself and the companions. Further on, it is known that there are several different opinions on the issue. Though the topic is a "closed box", that is to say, there are not solid and decisive narrations about it, the writers of Ulūm al-Qur'ān did not refrain from writing about it. They treated this as an issue no different than any other topic of qiraat discipline.

The issue of seven letters, which is accepted as one of the most fundamental subjects of the history of the Qur'ān and is mentioned as Ahrufu's-Seb'a in the narrations, is among the important topics of the method of tafseer and the disciplines of the Qur'ān. In this respect, the issue that is at the forefront of the issues on which many scholars ponder is one of the sensitive issues that pave the way for qiraat to become a discipline and gain legitimacy. It must be because of this importance that many studies have been carried out by scholars specifically focusing on this topic and many others that included it as a side topic. In alignment with all this, Ibn al-Jazarī (d. 833 AH) claimed that he contemplated on the issue for over thirty years.

Though there are a great number of narrations related to the topic, what is meant by al-Ahruf al-Sab'a is not clearly explained in any of the books regarding narrations attributed to the prophet himself. This fact has opened the door to numerous comments and definitions on the subject. Hence, this subject has been deemed as an issue to be solved and scholars have tremendous effort into it. Some of the interpretations or definitions they put forward allowed reaching relevant conclusions, but it is also stated that most of them did nothing but make it more complicated. In addition to all these, it should not be overlooked that every work, every word, every comment made for the sake of understanding the subject has value in terms of making the issue understandable and taking the studies one step further.

In terms of its approach, this study, as opposed to sources of qiraat, aims to determine how it's seen and interpreted in the sources of Ulūm al-Qur'ān. The problem of the study is to reveal whether there are differences in the approach to the issue of al-Ahruf al-Sab'a in the classical and contemporary Ulūm al-Qur'ān works. The works identified on the subject will be discussed in chronological order. The identified works are listed as 'Abd al-Raḥmān b. 'Alī b. Muḥammad Abu al-Farash b. al-Jawzī's (d. 597 AH) Fun'un al-Afnān fī 'uyūni 'ulūm al-Qur'ān, Badr al-Dīn al-Zarkashī's (d. 794 AH) al-Burhān fī 'ulūm al-Qur'ān, Al-Suyūtī's (d. 911 AH) al-Itqān fī 'Ulūm al-Qur'ān, al-Zurqānī's (d. 1948 AD) Manāhil al-'Irfān fī 'ulūm al-Qur'ān, Subhī Sālih's (d. 1986 AD) Mabāhis fī 'Ulūm al-Qur'ān, and Manna' Khalil Qattān's (d. 1999 AD) Mabāhis fī ulūm al-Qur'ān. The famous works of the classical and modern periods were considered in the determination of the relevant works.

As a result of the literature review, it is seen that while numerous works investigated the subject because of its relation to qiraat, there are no works that focused on the issue's Ulūm al-Qur'ān perspective. This situation has paved the way for a study that focuses on how the seven letters issue is evaluated within some sources.

The aim of the study, in general, is to determine the existing data on the seven letters issue in the related classical and modern sources and in specific, is to contribute the academic studies on the fields of tafsir and qiraat by pointing out the way this issue is handled and the periodical differences in these sources.

Giriş

Ulûmü'l-Kur'ân (علوم القرآن) ifadesi “ilm” (العِلْم) kelimesinin çoğulu olan “ulûm” (الْعُلُوم) ile “Kur'ân” (القرآن) kelimelerinden meydana gelen bir izafet terkididir. Kavramı oluşturan kelimelerden ‘ilm, sözlükte “bilmek”, “kesin bilgi sahibi olmak” gibi anlamlara gelmektedir. Bu manada kelime, “cehl” (الْجُهْل) kelimesinin zıttı, “feh” (الفهم) ve “ma‘rifet” (المعرفة) kelimelerinin de eş anlamlısıdır.¹

Terkibin ikinci kelimesi olan Kur'ân'ın kökeniyle ilgili, müştak olup olmaması bakımından, farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bir görüşe göre, kelime müştak olarak kabul edilirse okunulan her şey Kur'ân diye isimlendirileceği için, Kur'ân, İncil ve Tevrat gibi Allah kelâmının hususi adı olarak ifade edilmiştir. Diğer bir görüşe göre ise kelime müştak sayılmış ve kelimenin kök harfleriyle ilgili birincisi, kelimedeki yer alan “n” (ن) harfi aslî harflerinden olarak “k-r-n” (قرن); ikincisi ise “hemze” (ء) kök harflerinden olmak suretiyle “k-r-e” (قرأ) kökünden geldiği söylenmiştir. Buna göre birincisinde mana “bir şeyi bir araya getirme, toplama”, ikincisinde “tûlavet edilen” gibi anlamlara gelmektedir.² Kur'ân'ın terim anlamına dair farklı tanımlamalar yapılmakla birlikte genel bir ifadeyle, “Allah tarafından Cebrâil aracılığıyla iç yüzü gizli olmak suretiyle son elçi Hz. Peygamber'e gönderilen, mushaflarda yazılı, tevâtüren naklolunan, okunuşuyla ibadet yapılan, Fâtiha ile başlayıp Nâs sûresiyle sona eren, ayınısını getirmekten herkesin âciz olduğu Arapça muciz bir kelâm” olarak tanımlanmaktadır.³

Ulûmü'l-Kur'ân kavramı, Kur'ân ilimleri manasına gelmekle birlikte, kaynağını Kur'ân'dan alan; onun anlaşılmasıyla ilgili olarak nüzûlünü, tertibini, cem'ini, kıraatlerini, yazılmasını, nâsîh ve mensûhunu, ic'âzını ve hakkındaki birtakım şüphelerin giderilmesini konu edinen bir disiplin olarak ifade edilmektedir.⁴

¹ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), “alm”, 12/417; Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâbilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), 1/12.

² Detaylı bilgi için bk. Zürkânî, *Menâbilü'l-'irfân*, 1/14-15; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (b.y.: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1974), 1/181-182.

³ Detaylı bilgi için bk. Ebü Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşadi'l-fuhûl ilâ tabkîki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*, thk. Ahmed İzzu İnâye (Dârü'l-Kütübî'l-'Arabî, 1999), 1/85-86; Abdulhamit Birışık, “Kur'an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/383-388.

⁴ Ulûmü'l-Kur'ân hakkında bilgi için bk. Zürkânî, *Menâbilü'l-'irfân*, 1/23-24. Detaylı bilgi için ayrıca bk. Hekim Tay, “Tarihi Süreçte Ulûmü'l-Kur'ân Kavramının Teşekkülü”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2019), 127-29; Abdulhamit Birışık, “Ulûmü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/132-135; Erdoğan Baş, “Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (I-IV. Asır)”, *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları III* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), 21-42; İbrahim Görener, “Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulünün Bir Yöntem Çağırması Sorunu”, *Bilimname* 16/1 (2009), 9-23; Mesut Okumuş, “Ulûmü'l-Kur'ân”, ed. Mehmet Akif Koç, *Tefsir* (Ankara, Grafiker Yayınları, 2017), 313-316; Ali Çiftci, *Tefsir Mukaddimelerinde Kur'an İlimlerine Giriş* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021), 15-20; Duran Ali Yıldırım, *Tefsir ve Fıkıh Usulünün Ortak Metodolojik Problemleri* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2021), 41-54.

Ulûmü'l-Kur'ân kavramı, ulûmü't-tefsîr manasını da içermektedir. Buna göre ulûmü'l-Kur'ân'ın gayesi, inceleme kapsamında olan konuların vasıflarına göre Kur'ân'ın daha kolay anlaşılabilmesine yardımcı olmaktır. Bu nedenledir ki mevzubahis ilimler Kur'ân'ın metni, manası ve muhteva olarak kapsadığı tarihi argümanlar bakımından farklı konuları içermektedir.⁵ Bu manada Kur'ân'ın daha çok metnine ve anlamına müteallik farklı ilimleri konu edinen ulûmü'l-Kur'ân, Kur'ân-ı Kerîm'in inzâlinden günümüze kadar yapısına çok sayıda konuyu ve eseri katarak geniş muhteviyata sahip bir tefsir ilim dalı olmuştur.

Ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarının içerdiği konuların en mühimlerinden biri, Kur'ân kelimelerinin okuma keyfiyetini ve râvilere nispet ederek ilgili kelimelerdeki farklı okumaları konu edinen ilim şeklinde tanımlanan, kıraat ilmidir.⁶ Kur'ân'ın telaffuzu ve anlaşılması bağlamında mühim bir görevi icra eden kıraat ilmi, ulûmü'l-Kur'ân'ın vazgeçilmez disiplinleri arasında yer almaktadır.

Kıraate dair ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarında kıraatlerin tanımı, çeşitleri, uygulama biçimleri, kabul şartları, kıraat imamlarının bir sayıyla sınırlandırılması gibi birçok konuya değinilmekle birlikte ele alınan en önemli konulardan biri yedi harf meselesidir. Bu konu Kur'ân veya kıraat konulu çalışmalarla iştigal eden kimselerin temas etmekten uzak kalamadığı, kıraat ilminin en problematik mevzularındandır.⁷ Bu durum, hadiste yer alan yedi ve harf kelimelerinin içeriğiyle ilgili ne Hz. Peygamber tarafından açıklayıcı bir nas veya sahâbeden bir icmâ ulaşmaması nedeniyledir. Ayrıca mevzuyla ilgili birçok farklı görüşten de bahsedilmektedir.⁸ Yedi harf meselesi hakkında sarîh bir nassın bulunmaması nedeniyle tabiri caizse kapalı bir kutu olması, ulûmü'l-Kur'ân müelliflerinin bu konu hakkında yazmalarına engel olmamıştır. Onlar, diğer kıraat mevzularında olduğu gibi yedi harf hususunu da tartışmışlardır.

Bu çalışma, konusu itibarıyla, kıraat kaynaklarından farklı olarak, yedi harf meselesinin ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarında ele alınışını ve yorumlanışını tespit etmeyi hedeflemektedir. Çalışmanın sorunsalı, klasik ve çağdaş dönem ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde yedi harf meselesine yaklaşımda herhangi bir farklılığın meydana gelip gelmediğini ortaya koymaktır. Bu manada alanın önemli yapı taşı kaynakları olmaları hasebiyle tespit edilen eserler, kronolojik olarak sıralanarak ele alınacaktır. İlgili eserler sırasıyla, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Bedreddin Zerkeşî'nin (ö.

⁵ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 307.

⁶ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'in ve mürsidü't-tâlibîn* (b.y.: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 9. Bilgi için ayrıca bk. Abdulhamit Birışık, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 25/426-433. Farklı tanımlar için bk. Şuayip Karataş, *İmam Ya'kûb Kıraatinin Özellikleri ve Delilleri* (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2021), 11-13.

⁷ Şuayip Karataş, "Kâsımî'nin Mehâsinü't-Te'vîl İsmi Tefsirinin Mukaddimesinde Kıraat Olgusu", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 326.

⁸ Ebü'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm Ebû Şâme Ebû Şâme el-Makdisî, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Beirut: Dâru Sâdır, 1975), 91-137; Abdurrahman Çetin, *Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 112-121.

794/1392) *el-Burbân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Zürcânî'ni (ö. 1948) *Menâbilü'l-İrfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı, Subhî es-Sâlih'in (ö. 1986) *Mebâbis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı ve Menna' Halîl Kattân'ın (ö. 1999) *Mebâbis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*'ı olarak belirlenmiştir. İlgili eserlerin tespitinde klasik ve modern dönemin meşhur eserleri dikkate alınmıştır.

Yapılan araştırmada, yedi harf meselesini kıraat ilminin konusu olması hasebiyle ele alan çalışmalar olmakla birlikte, mevzuyu ulûmü'l-Kur'ân kaynakları bağlamında irdeleyen bir çalışma tespit edilememiştir.⁹ Bu durum, ilgili bazı kaynaklar bağlamında yedi harf meselesinin yorumlanma keyfiyetini tespit edecek bir çalışma yapılmasına kapı aralamıştır.

Bu çalışmada, öncelikle yedi harf meselesine dair kısa bir bilgi verilecektir. Daha sonra, tespit edilen kaynaklar, kronolojik sıraya göre başlıklar halinde ele alınacaktır. Başlıklar ele alınırken, öncelikle müellif ve eseri hakkında kısa bilgi verilecek daha sonra ise müellifin eserinde yedi harf meselesiyle ilgili ele almış olduğu bilgiler, yapmış olduğu değerlendirmeler tespit edilecektir. Akabinde ise yapılan tespitler ışığında ulaşılan sonuç verilmek suretiyle çalışma sonlandırılacaktır.

1. Yedi Harf (el-Ahrufü's-Seb'a) Meselesi

Hadislerde geçen ve yedi harfin Arapça ifadesi olan “el-Ahrufü's-Seb'a” tabiri, sıfat terkiibinden oluşmaktadır. Terkipte yer alan “ahruf” (أَحْرُفٌ) kelimesi, harf (الْحَرْفُ) kelimesinin çoğulu olup, Arapça'da “bir şeyin ucu, kenarı, sivri tarafı hece harflerinden her biri, kıraat veçhi ve üslûbu” gibi manalara gelmektedir.¹⁰ Yedi sayısını ifade eden “seb'a” (سَبْعَةٌ) kelimesi ise mecâzî manada Kur'ân âyetlerini okumadaki genişlik ve kolaylıktaki kesreti/çokluğu ifade etmektedir.¹¹

Kur'ân tarihinin en temel mevzularından olan¹² ve rivayetlerde Ahrufü's-Seb'a şeklinde geçen¹³ yedi harf konusu, usûlüt-tefsirin ve ulûmü'l-Kur'ân'ın önemli başlıkları arasındadır. Bu yönüyle, çok sayıda âlimin üzerinde kafa yorduğu konuların başında gelen mesele, kıraat

⁹ Konuyla ilgili tefsir mukaddimeleri bağlamında yapılmış bir çalışma için bk. Kerim Buladı, “Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi ve Yorumları”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2016), 113-39.

¹⁰ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1992), “hrf”, 228-229; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “hrf”, 9/41.

¹¹ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 13; Mehmet Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 65.

¹² Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Misrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Burbân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957/1376), 1/211-227; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/163-176.

¹³ Hadis “إن هذا القرآن نزل على سبعة أحرف فافروا ما تيسر منه” şeklinde geçmektedir. Farklı varyantlar ve değerlendirme için bk. Emin Âşıkutlu, “Kıraat İlminin Temellendirilmesinde Ahruf-i Seb'a Hadisleri (Tahric, Tahlil ve Değerlendirme)”, ed. Bedreddin Çetiner, *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları: Kıraat İlmi ve Problemleri-IV* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002), 53-90.

ilminin bir disiplin haline gelmesine ve meşruiyet kazanmasına zemin hazırlayan hassas konuların başında gelmektedir.¹⁴ Bu özelliğinden dolayı olmalıdır ki günümüze kadar konuyla ilgili müstakil veya bir yönüyle konuyla ilgili pek çok çalışma yapılmıştır.¹⁵ Yine bu özelliğinden dolayı olmalıdır ki İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) mevzu hakkında otuz yıldan fazla düşündüğünü ifade etmektedir.¹⁶

Yedi harf konusunda çok sayıda rivayet olmasına rağmen el-Ahrufü's-Seb'a tabiriyle ne kastedildiğine dair kaynaklarda Hz. Peygamber'den gelen sarıh bir rivayet, bilgi veya açıklama bulunmamaktadır. Bu durum, konu hakkında çok fazla tanım yapılmasına ve farklı yorumların meydana gelmesine kapı aralamıştır.¹⁷ Bunun sonucu olarak da âlimler, yedi harf meselesini çözüme kavuşturulması icap eden bir mesele olarak görmüşler ve çözüme kavuşturma adına da epey çaba sarf etmişlerdir. Bu manada yapılan yorum veya tanımların bazıları konuyla ilgili bazı sonuçlara ulaşabilme olanağı sağlamakla birlikte bazılarının problemi daha karmaşık hale getirdiği de ifade edilmektedir.¹⁸ Tüm bunlarla birlikte, konunun anlaşılması adına yapılmış her çalışmanın, her yorumun, söylenmiş her sözün meseleyi

¹⁴ Yaşar Akaslan, "Süyûti'nin el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi", ed. Yaşar Akaslan, *Ulûmu'l-Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2019), 17.

¹⁵ İlgili bazı çalışmalar için bk. Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *el-Abrufü's-seb'a li'l-Kur'ân*, thk. Abdülmüheymin Tahhân (Mekke: Mektebetü'l-Menâr, 1988); Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Ahmed b. Büндâr Ebü'l-Fazl Râzî, *Meâni'l-abrufü's-seb'a*, thk. Hasan Ziyâeddîn İtr (b.y.: Dârü'n-Nevâdir, 2011); Hasan Ziyâeddîn İtr, *Abrufü's-seb'a ve menziletü'l-kıraa minhá* (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988/1409); Mennâ' Halîl Kattân, *Nüzûlü'l-Kur'ân 'alâ seb'ati abruf* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1991); Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, Buladı, "Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi", 113-39; Âşikkutlu, "Kıraat İlminin Temellendirilmesinde Ahruf-i Seb'a Hadisleri (Tahric, Tahlil ve Değerlendirme)", 43-106; Mehmet Dağ, "Kur'an'ın Anlam ve Telaffuza Dayalı Okunması: Yedi Harf Ruhsatı", ed. İlyas Altuner - Osman Bayraktutan, *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu* (İğdir: İğdir Üniversitesi Yayınları, 2018), 527-536; Osman Kaya, "Kur'an'ın Yedi Harf Üzerine İndirilmesi ve Ahrufü's-Seb'a (Yedi Harf Meselesi)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 219-44; Hacı Önen, "Yedi Harf ve Kıraatin Kesiştiği ve Ayrıldığı Noktalar", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (2014), 182-93; Abdulmecit Okcu, "Taberî'nin Yedi Harf Hakkındaki Görüşleri", *Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerir et-Taberî Sempozyumu* (Konya: y.y., 2010), 191-200; Mustafa Ünver, "Yedi Harf Meselesinin Lisan Düzeyi Öğrencilerine Anlatımında/Anlatılmamasında Yaşanan Bazı Sorunlar Üzerine", ed. Ömer Kara, *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri* (İstanbul: Kurav Yayınları, 2007), 125-130; Hacı Önen, "Ebu 'Amr ed-Dânî'ye Göre Yedi Harfin Anlamı", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11 (2014), 56-72; Mehmet Çalışkan, "Kur'an'ın Nuzûlü ve Yedi Harf (el-Ahrufü's-Seb'a) Meselesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2005), 215-42; Hayrettin Öztürk, "Kur'an-ı Kerim'in Kıraatında 7 Harf Meselesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/2 (2002), 97-111; Harun Ögmüş, "Yedi Harf Meselesi", *İslam Araştırmaları Dergisi* 24 (2010), 1-23; Necattin Hanay, "Taberî'ye Yöneltilen Tenkitler Bağlamında Yedi Harf ve Kıraatleri Savunma Refleksi", *Mütefekkir* 2/4 (2015), 299-327; Mustafa Kılıç, "İbn Kuteybe'nin Yedi Harf Anlayışı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (2020), 217-58; Vezir Harman, "Yedi Harf Bağlamında Kur'an'ın Resûlullah Döneminde Kitaplaştırılması Meselesi", *Diyanet İlmi Dergi* 53/3 (2017), 73-102; Yaşar Akaslan, "İbnü'l-Cezerî'nin "Yedi Harf" Meselesi Üzerindeki Fikirler" 18/2 (2018), 265-303; Ahmet Karadağ, "Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf Hakkındaki Görüşlere Dair Bir Değerlendirme", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2021), 1177-1210.

¹⁶ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yüsun el-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba' (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/26.

¹⁷ Abdurrahman Çetin yaptığı detaylı çalışmada konuyla ilgili elli altı farklı görüşün varlığına dikkat çekmektedir. Bk. Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 103-135.

¹⁸ Muhsin Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 90.

anlaşılır kılma ve bu manada bir adım öteye taşıma adına bir değerinin olduğu da dikkatlerden kaçmamalıdır.

Konuyla ilgili rivayetler incelendiğinde, mükerrerleri istisna edilmek suretiyle, yedi harf konusuyla ilgili tespit edilebilmiş toplam hadis sayısının altmış, rivayetlerin geldiği sahâbe sayısının ise yirmi beş olduğu görülmektedir.¹⁹ Konuya dair kaynaklarda zikredilen en yaygın rivayetin ana teması, Hz. Ömer'le (ö. 23/644) Hişâm b. Hakîm'in (ö. 15/636'dan sonra) aralarında vuku bulan hadisedir. Gerçekleşen hadiseye göre Hz. Ömer, Hişâm'ın Furkân sûresinin bazı yerlerini kendisinin Hz. Peygamber'den öğrendiğinden başka telaffuz ettiğini işitmiştir. Akabinde her ikisi de okumalarındaki farklılık sebebiyle Hz. Peygamber'e gelerek kendi okudukları şekilleri sunmuşlardır. Hz. Peygamber, iki farklı okuyuşu dinledikten sonra ikisinin de doğru olduğunu belirterek “Şüphesiz Kur'ân, yedi harf üzere indirilmiştir. Siz ondan kolayınıza geleni okuyun!” demiştir.²⁰

Hz. Ömer'le Hişâm b. Hakîm'in aralarında gerçekleşen hadiseyi ihtiva eden hadis, başta Buhârî-Müslim olmak üzere çok sayıda kaynaktan geçmektedir. İki ismin de Kureyş'e mensup olmalarına ve aynı lehçeyi konuşmalarına rağmen aralarında okuma farkının bulunmasıyla ilgili araştırılan kaynaklarda doyurucu beyanat bulunmamaktadır.²¹

İbn Hacer Askalânî'nin (ö. 852/1448) farklı okuyuşla ilgili, Hz. Ömer'in, Furkân Sûresinin bazı âyetlerini Hz. Peygamber'den öğrenip, bildiğinin aksine farklı bir inzâlini işitmeyişine; Hişâm'ın ise Mekke'nin fethedilmesinin akabinde Müslüman olması hasebiyle aynı yeri Hz. Peygamber'den ona son inen şekliyle öğrendiğine işaret ederek farklılığın sebebini buna bağlamaktadır. Ayrıca Hz. Ömer'in, Hişâm'ın okumasını işittiğinde kabul etmemesinin gerekçesini de onun Kur'ân'ın yedi harfle inzâl olduğunu önceden duymamış olmasına bağlayarak, yedi harf mevzuunu Hz. Ömer'in bu hadiseyle duyduğuna vurgu yapmaktadır.²² Buna göre Furkân sûresi Mekke'de indiği halde yedi harf izni hicretin akabinde gerçekleşmiştir. Buna bağlı olarak da sûrede geçen âyetin farklı bir kıraatini fetihten sonra İslâm'la tanışan Hişâm öğrenmiştir. Hz. Ömer ise ilk defa duyduğu farklı bir kıraatın sahihliğini tetkik etmek için Hz. Peygamber'e müracaat etmiş ve problem bu şekilde çözüme kavuşmuştur.²³

Diğer bir rivayette ise Übey b. Kâ'b'la (ö. 33/654 [?]) bir sahâbinin aralarında cereyan eden bir hadise Hz. Peygamber'e ulaştırıldığında O, “Ey Übey! Cebrâil, bana Kur'ân'ı bir harf

¹⁹ Abdurrahman Çetin, *Kıraatların Tefsire Etkisi: Kur'ân'ın Farklı Yorumlanmasına Tesir Eden Kıraatlar* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2001), 52.

²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmiü's-sabîh*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ (Beirut: Dâru İbn Kesîr, 1987), “Fezâilü'l-Kur'ân”, 5 (No. 4706), 27 (No. 4754), “Kitâbu'l-Husûmât”, 3 (No. 2287), “Kitâbu't-Tevhid”, 53 (No. 7111); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *Sabîh-u Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beirut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-'Arabîyye, ts.), “Salâtü'l-Müsâfirîn”, 270, 272.

²¹ Buladı, “Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi”, 120.

²² İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sabîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1378/1959), 9/26.

²³ Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 46.

üzere oku, diye gönderildi. Ben ona ‘Ümmetime hafiflet!’ diye müracaatta bulundum. Bunun üzerine Cebrâil bana ikincide ‘Onu iki harf üzere oku!’ diye cevap verdi. Ben tekrar ‘Ümmetime hafiflet!’ diye müracaat ettim. Üçüncüde de Cebrâil bana ‘Onu yedi harf üzere oku!’ demiştir.”²⁴

Yukarıda verilen rivayetlerde olduğu gibi sahâbeden bazıları zaman zaman aralarında vuku bulan okuyuş/lehçe ihtilaflarını Hz. Peygamber’e ulaştırmışlar, O da sorunun çözümü mahiyetinde yedi harf meselesine işaret ederek okuma hususunda ümmete kolaylık olduğunu bildirmiştir. Zikredilenlerden başka konuyla ilgili farklı rivayetler de mevcuttur. Bu manada Taberî (ö. 310/922), tefsirinin mukaddimesinde yedi harf hususunda tekrarlarıyla beraber kırka yakın hadis rivayeti zikretmektedir.²⁵ Abdurrahman Çetin de konuyla ilgili çalışmasında konuya dair altmış dört kadar rivayeti vermiş ve değerlendirmiştir.²⁶

Süyûtî, yedi harf rivayetinde ismi geçen sahâbeyi zikrederek sayılarının yirmi bir olduğunu ifade etmekte ve konuyla ilgili rivayetlerin tevâtür derecesinde olduğuna dikkat çekmektedir.²⁷ Ayrıca çalışmalarda zikredilen ve Hz. Osman’ın, cemaate Kur’ân’ın yedi harfle inzâl olduğuna dair rivayeti işitenlerin ayağa kalkmasını istemesi sonucunda çok sayıda kişinin ayağa kalktığı olaya işaret edilerek aslında konuyla ilgili hadisleri duyan sahâbe sayısının daha fazla olduğuna işaret edilmektedir.²⁸ Bu husus, yedi harf meselesini ihtiva eden hadis rivayetlerinin sıhhati ve sübûtu konusunda herhangi bir şüphenin olmadığına da işaret olarak değerlendirilebilir.

Kabul gören anlayış gereğince, yedi harf meselesi, sahâbe arasında yaşlı ve çocukların, köle ve cariyelerin, ayrıca okuma-yazma bilmeyenlerin mevcudiyeti dikkate alındığında, okuyuculara kıraat hususunda kolaylık sağlamaktadır. Bu minvalde mesele, yeni Müslüman olan grupların okuyuşta zorluk yaşamadan, aralarında Kur’ân okumanın yaygınlaşmasını sağlamak gayesiyle, Allah Teâlâ tarafından inananlara verilmiş bir ruhsat ve kolaylık olarak anlaşılabilir. Ayrıca okuma hususunda verilen bu kolaylaştırıcı iznin, Medine döneminde gerçekleşen toplulukların İslâm’ı kabul etmeleriyle ortaya çıkan bir zaruret sebebiyle verildiği de dikkatlerden kaçmamalıdır.²⁹

2. Ulûmü’l-Kur’ân Eserlerinde Yedi Harf Meselesi

Çalışmanın bu başlığı altında, klasik ve modern döneme ait seçilmiş beş ulûmü’l-kur’ân eserinde yedi harf meselesinin ele alınışı değerlendirilecektir. İlgili alt başlıklarda öncelikle

²⁴ Müslim, “Salâtü’l-Müsâfirîn”, 273.

²⁵ Bk. Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân* (b.y.: Dâru Hicr, 2001), 1/21-64.

²⁶ Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 44-88.

²⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/163.

²⁸ Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, 43.

²⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te’vîlü müşkeli’l-Kur’ân*, thk. İbrahim Şemseddin (Beirut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, ts.), 32; İbnü’l-Cezerî, Ebü’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf, *en-Neşr fi’l-kirâati’l-‘aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba’ (Beirut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, ts.), 1/22; Mehmet Emin Maşatı, “Kur’ân Vahyinin Kitaplaşması ve Kıraatlar”, ed. Murat Sülün, *Vahiy Zincirinin Son Halkası Kur’ân Vahiyi* (İstanbul: y.y., 2017), 248-250.

müellif ve eseri hakkında kısa bilgi verildikten sonra yedi harfe dair eserde verilen bilgiler, değerlendirme ve yorumlar tespit edilmeye çalışılacaktır.

2.1. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ve *Fünûnü'l-Efnân fî 'Uyûni 'Ulûmi'l-Kur'ân* İsimli Eserinde Yedi Harf

Kaynaklarda, yetmişten fazla eseri olduğu belirtilen İbnü'l-Cevzî'nin³⁰ mühim çalışmalarından biri, meşhur tefsiri *Zâdü'l-Mesîr*'den sonra kaleme aldığı, *Fünûnü'l-Efnân fî 'Uyûni 'Ulûmi'l-Kur'ân* adlı çalışmasıdır. İsminde ulûmü'l-Kur'ân ifadesi geçen sistematik kaynakların ilki olarak ifade edilen bu eserden sonra, hem ulûmü'l-Kur'ân teriminin yerleştiği hem de buna bağlı olarak değerlendirilecek ilimlerle ilgili bir bakış açısının geliştiği ifade edilmektedir.³¹ Kur'ân ilimleri ifadesinin ve kavramla ilgili kaleme alınacak mevzulara dair bir anlayışı geliştirmesinden başka İbnü'l-Cevzî'nin eserinin diğer bir hususiyeti, Kur'ân'ın şekil olarak irdelenmesi başta olmak üzere pek çok mevzuda Bedreddin Zerkeşî'nin *el-Burbân fî ulûmi'l-Kur'ân* isimli çalışmasının şekillenmesine katkı sağlamasıdır.³² *Fünûnü'l-Efnân*, ulûmü'l-Kur'ân konusunda kendinden önceki birikimi sonrakilere aktarması bakımından önemli bir köprü görevi görmüş ve bu bağlamda sonradan kaleme alınmış usûl eserlerine dahi rehberlik

³⁰ Tam adı Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî el-Bağdâdî olan İbnü'l-Cevzî, 510/1116 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Dedelerinden Ca'fer b. Abdullah el-Cevzî'ye nispet edilerek İbnü'l-Cevzî nisbesiyle meşhur olmuştur. Üç yaşındayken pederini kaybeden İbnü'l-Cevzî, amcası aracılığıyla İbn Nâsir es-Selâmî'nin (ö. 550/1155) derslerine katılmış, Kâdî Ebû Bekr el-Ensârî, Ebü'l-Kâsım es-Semerkindî ve Sa'îd b. Ahmed gibi âlimlerden eğitim görmüştür. Talebelik yaptığı âlimlerin sayısının sekseni bulduğu ifade edilmektedir. Hocalarından İbnü'z-Zâgûnî'nin (ö. 527/1132) vefat etmesinin ardından onun yerine Mansur Camii'nde vaazlara, akabinde yöneticilerin ve fakihlerin de iştirak ettiği ilim meclislerinde konuşmalar yapmaya başlamıştır. Hanbelî mezhebi hakkında fıkıh eğitimi alan, müfessir, vâiz, hafız ve edîb bir kişiliğe sahip olan İbnü'l-Cevzî, bilhassa hadis ilmi ve vaaz sahasında asrının imamı olarak kabul görmüştür. İbnü'l-Cevzî, siyaseten, iktisaden, fıkren ve sosyal bakımdan önemli bir yüzyıl olan hicrî 6. (m. 12.) asırda yaşamıştır. O, İslâmî ilimlerin hemen hemen tüm alanında eserler vermiştir. Verdiği vaazlarla da çok sayıda insanı camilere ve ilim halkalarına toplamıştır. Hayatı boyunca zâhidâne bir yaşam sürmeye çalışan İbnü'l-Cevzî, aralarında Talha b. Muzaffer es-Sa'lebî, İbn Kudâme ve İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî gibi isimlerin olduğu talebeler yetiştirmiştir. O, 553/1158 yılında gerçekleştirdiği hac yolculuğunun haricinde doğup büyüdüğü Bağdat'tan ayrılmamıştır. Hayatının geriye kalanını irşad faaliyetleriyle Bağdat'ta geçiren İbnü'l-Cevzî, 597/1201 yılında vefat etmiş, Ahmed b. Hanbelî'nin (ö. 241/855) Babü Harb Kabristanı'nda bulunan kabrinin yanına defnedilmiştir. Bilgi için ayrıca bk. Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman b. Muhammed el-'Useymîn (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005), 2/462-464; Ebü'l-Abbas Şemseddîn İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zâman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1900), 3/140; Şemseddîn Muhammed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1427/2006), 15/45; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Fedâilü'l-kuds*, thk. Cebrâil Süleymân Cebbûr (Beyrut: Dârü'l-İfâki'l-Cedîde, 1400/1980), 21; Abdülhay İbnü'l-İmâd Ebü'l-Fellâh, *Şezerâtü'z-zehab fî abbâri men zehab*, thk. Mahmûd el-Arnaûd (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986), 6/537; İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*, 2/461; Yusuf Şevki Yavuz - Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/543-549; Mehmet Salih Arı, "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı, Eserleri ve Tarih Metodolojisi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2012), 165-86; İbrahim Bayram, "İbnü'l-Cevzî'nin Akıl Anlayışı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2018), 69-108; Ömer Nuhu Bilmen, *Büyük Tefsir Taribi ve Tabakâti'l-Müfessirin* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 2/483-485.

³¹ Birışık, "Ulûmü'l-Kur'ân", 42/133.

³² Bilal Deliser, "Hicrî VIII. Asra Kadar Kur'ân İlimleri, el-Burhan'ın Yazılış Amacı ve Yöntembilim Oluşturma Çabaları Üzerine", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2016), 13.

yapmıştır.³³ Fakat eser, her ne kadar kendisinden sonrakilere rehberlik edecek seviyede öncü bir eser olsa da alanında Zerkeşî'nin *el-Burbân*'ı ve Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı kadar meşhur olamamıştır.³⁴ İbnü'l-Cevzî, çalışmasında konuları işlerken dirayet ve rivayet metotlarını beraber kullanmış; ayrıca ele aldığı mevzularla ilgili referans göstererek misaller sunmanın yanında sistematik olarak bir bütünlük gözetmeye çalışmıştır. Konuları ele alırken bazen okuyucusunu direk muhatap olarak kabul eden bazen de soru-cevap üslûbunu tercih eden yazar, konularla ilgili zaman zaman şahsî kanaatlerine yer vermiştir.³⁵ İbnü'l-Cevzî'nin eseri, *Fünûnu'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân* ve *Fünûnu'l-efnân fî 'acâibi 'ulûmi'l-Kur'ân* olmak üzere iki değişik isimle neşredilmiştir. Bunun sebebi, yazma nüshalarında ve kaynaklarda, çalışmanın ismiyle ilgili tam bir mutabakatın olmayışdır.³⁶

İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân* adlı çalışmasında, Kur'ân okumanın faziletleri, yedi harf, vakıf ve resm-i mushafıla ilgili bazı incelikler gibi kıraat ilminin konularına yer vermektedir.³⁷ O, eserinde yedi harf konusunu "Bâb-u Nüzûlî'l-Kur'ân alâ seb'ati ahurf" başlığıyla ele almaktadır. Konuyu işlemeye başlarken konunun içeriği ve kapsamı vb. öncü bilgiler vermeksizin direkt Hz. Ömer'le Hişâm b. Hakîm'in arasında vuku bulan Hişâm hadisini zikretmekte, sonunda ise bu rivayetin sahih olduğunu Buhârî ve Müslim'de geçtiğini belirtmektedir.³⁸ Akabinde ise yedi harfin mahiyetine dair, otuz beş civarında farklı görüş olduğuna İbn Hibbân'dan (ö. 354/965) atıfla vurgu yaparak, kendisinin, bu görüşler içerisinde dikkate almaya değer olanları vereceğini ifade etmektedir.³⁹

İbnü'l-Cevzî, varlığını haber verdiği farklı görüşlere değinmeden önce Hz. Peygamber'in İbn Mes'ûd'a (ö. 32/652-653) söylediği şu sözleri hatırlatmaktadır:

"Kitaplar, bir kapıdan bir harf üzere inzâl olurdu. Kur'ân ise yedi kapıdan yedi harf üzere inzâl olmuştur. Bu harfler, helâl-haram, emir-nehiy, darb-ı mesel ve muhkem-müteşâbihdir. Sen Allah Teâlâ'nın helâl kıldığını helâl, haram kıldığını haram bil! O'nun emrettiklerini yap, yasakladıklarından da kaçın! Kur'ân'ın mesellerinden ibret/ders al! Anlamı

³³ Sümeyye Sevinç, *İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 126-128.

³⁴ Abdulhamit Birişik, "Kur'ân İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2006), 42.

³⁵ Yazarın eserinde kullandığı yöntem ve usûl hakkında bilgi için bk. Sevinç, *İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri*, 103-109.

³⁶ Sevinç, *İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri*, 44. Eser hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Sümeyye Sevinç, "Fünûnu'l-Efnân fî Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eserin İstanbul Yazma Nüshasının Tefsir Usûlü Açısından Tahlili", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı* (İstanbul: y.y., 2015), 197-213.

³⁷ Eserin kıraat ilmi konuları açısından değerlendirilmesi hakkında bk. Ahmet Gökdemir, "İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi", ed. Yaşar Akaslan, *Ulûmu'l-Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2019), 113-132.

³⁸ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Hasan Ziyâeddîn İtr (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987), 196-198.

³⁹ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, 200.

açık olan âyetlerle (muhkem) amel edip, müteşâbihlerinde Allah'tan geldiğine iman et ve 'Bunların hepsi O'nun katındandır. Onlardan ancak akıl sahipleri öğüt alır!' de."⁴⁰

Yukarıda zikredilen rivayeti naklettikten sonra İbnü'l-Cevzî, rivayette değinilen, önceki kitapların sadece bir harfle bir kapıdan indirilmesini, onların muhteva bakımından sadece nasihat ve öğüt tarzında şeyleri içermesine; Kur'ân'ın ise hadiste zikredilen bütün durumları ihtiva ederek diğer kitaplardan ayrıldığına dile getirilmesine işaret olarak yorumlamaktadır.⁴¹

İbnü'l-Cevzî'ye göre yedi harfle ilgili önemli görüşler şu şekilde sıralanabilir:

1- Emir-nehî, helâl-haram, gerçekleşmiş ve gerçekleşebilecek durumları haber etme ve mesellerdir.

2- Helâl-haram, va'd-va'îd, emsâl, mevâiz ve ihticâcdır.

3- Muhkem-müteşâbih, âmm-hâss ve nâsîh-mensûh kıssalardır.

4- Mukaddem-muahhar, mevâiz, müteşâbih, ferâiz-hadler ve mesellerdir.

5- Kendisiyle hâss kastedilen hâss; âmm kastedilen âmm; hâss kastedilen âmm; âmm kastedilen hâss, inzâlî te'vile ihtiyaç duymayan, yalnız âlimlerin ve ilimde rûsûh sahibi olanların bilebilecekleri kelimelerdir.

6- Kur'ân'ın; Allah Teâlâ'nın mevcudiyetine, tekliğine, peygamberlerine, kitaplarına, İslâm'ın hak oluşuna ve küfrün de bâtil oluşuna delâlet etmesidir.

7- Allah Teâlâ'ya, Hz. Peygamber'e, diğer peygamberlere, kitaplara, meleklere ve ölümden sonra tekrar yaratılmaya iman etmektir.

8- Hemze, imâle, feth, tefhîm, kesr, med ve kasr gibi kelimelerin kendileriyle alakalıdır.

9- "هلم – تعال" kelimelerinde olduğu gibi aynı manaya gelen farklı kelimelerdir.

10- Yedi harfle kastedilen yedi vecihtir.

11- Hadiste geçen yedi harfle kasıt yedi Arap lehçesidir.⁴²

İbnü'l-Cevzî'nin tercih ettiği görüş son madde olan görüştür. Ona göre yedi harften maksadın yedi lehçe olma ihtimali yüksektir. Çünkü daha önce serdedilen görüşlerin Kur'ân'ın tamamı için geçerli olma imkânı bulunmamaktadır. Ayrıca o, Sa'leb'in (ö. 291/904) ve et-Taberî'nin (ö. 310/923) de bu konudaki tercihlerinin aynı olduğuna değinmektedir.⁴³ İbnü'l-Cevzî, akabinde yedi harfle kastedilenin yedi Arap lehçesi olduğu görüşünü beyan ederek bazı bilgilere yer vermektedir. Bu bağlamda bazı âlimlerin hadiste geçen lügat ifadesinin Kur'ân'da bütün Araplara hitap eden yedi farklı lügat şeklinde görüşünde olduklarını belirtmektedir. Buna göre bazılarının, zikri geçen yedi lügatten dördünün

⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, 202.

⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, 203.

⁴² Bk. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, 203-207.

⁴³ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, 214.

Hevâzin, üçünün ise Kureyş lügati; bazılarının da yedi lügatle kastedilenin Kureyş, Temîm, Yemen, Cürhüm, Katâa, Tayy ve Hevâzin, kabilelerine ait lehçeler olduğu görüşünü benimsediklerini haber vermektedir. Son olarak da diğer bazı âlimlerin yedi lügatin Ka'b b. 'Amr ile Ka'b b. Lüey'in lügatleri olabileceği görüşünü savunduklarını belirtmektedir. Bu görüş sahiplerine göre bu iki Ka'b'in toplam yedi tane lügati vardır. Son görüşün sahipleri Kureyş'in Ka'b b. Lüey, Huzâalılar'ın da Ka'b b. 'Amr'in soyundan gelmelerini kendileri için delil göstermektedir.⁴⁴

İbnü'l-Cevzî, buraya kadar zikrettiği farklı değerlendirmelerin dayanağı olarak Ebû Hâtîm'e (ö. 327/938) işaret etmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere kendisi yedi harfin, lügat olduğunu savunmakla birlikte mezkûr lügatlerin tek tek belirtilmesini ise pek isabetli görmemektedir. Zira onun düşüncesine göre çok detaylı bir araştırma yapıldığı takdirde bu bilgilerin sahih kaynağının olmadığı tespit edilecektir.⁴⁵

Netice itibariyle İbnü'l-Cevzî, yedi lügatle kastedilenin fasih Arap lügatlerinin yedi tanesi olabileceği görüşündedir. O, eserinde yedi harf meselesine dair açtığı başlığın sonuna doğru "Öncü âlimlerin bir kısmı, Kur'ân'ın tamamının Kureyş lügati üzere inzâl olduğu; Kureyş Arapça'sının da fasih Arap lügatlerinin tamamını ihata ettiği görüşüne sahiptir. Onların bu düşüncesine göre Kureyş lügati, câhiliye dönemi panayırlarında ve Hac mevsiminde diğer Arap lügatlerinde bulunan en fasih kullanımları seçip kendi potasında eritmiştir." ifadelerini kullanmaktadır.⁴⁶ O, yedi harf meselesiyle ilgili otuz beş görüşün varlığını, kendisininse bunlar arasında dikkate alınabilecekleri dile getirdiğini belirtmiştir. Farklı görüşler içerisinde yedi harfle yedi lügatin kastedilebileceği düşüncesine katılmakla beraber onun, bu lügatlerin teker teker ismen belirlenmesini tasvip etmediği anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Cevzî, ilgili başlık altında konuya dair son olarak Taberî'nin yedi lügatle ilgili görüşüne yer vermektedir. Buna göre Taberî'nin kıraatler hususunda Hz. Peygamber'in yanında insanlarda şüpheler oluşunca Hz. Peygamber'in bu farklı kıraatlerin hepsini onayladığına ve bu durumun da lügatlerde bulunan farklılıkların varlığına işaret olduğuna değinmektedir. Ayrıca onun İbn Mes'ûd'un "İnsanların birbirlerine benzer şekilde okuyuşlarını gördüm. Size nasıl öğretildiyse o şekilde okuyun ve bu hususta birbirinizle mücadeleden sakının!" ifadesini de bu durumu desteklediğine delil olarak kullandığını ifade etmektedir.⁴⁷

⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, 215-217.

⁴⁵ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, 217.

⁴⁶ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, 218.

⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, 218-219.

2.2. Bedreddin ez-Zerkeşî ve *el-Burbân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* İsimli Eserinde Yedi Harf

Kaynaklarda elli civarında telif eseri olduğu belirtilen⁴⁸ Zerkeşî'nin⁴⁹ ulûmü'l-Kur'ân sahasında kaleme almış olduğu tek ve meşhur eseri *el-Burbân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*'dır. Çalışma, Süyûtî'nin tabiriyle, alanında tebarüz etmiş bir eserdir⁵⁰ ve Zerkeşî'nin Kur'ân ilimleri sahasında metodoloji/usûl meydana getirme çabasının bir ürünüdür. Eser, hadis ilmindeki usûle benzer bir usûl şeklini, ulûmü'l-Kur'ân sahasında ortaya çıkarmak amacıyla telif edilmiştir.⁵¹ Bu manada Zerkeşî, Kur'ân ilimlerinin kapsadığı mevzuları ansiklopedik bir şekilde işleme ve bir usûl oluşturma gereği duymuştur. O, bu alanda terminoloji birliğini sağlayacak bir çalışmanın olmadığını bildiğinden, hadis usûlü gibi kavram ve terimleri oluşmuş bir çalışmayı meydana getirmeyi arzu etmiştir.⁵²

⁴⁸ Menderes Gürkan, "Bedreddin Zerkeşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/289-293; Bilal Deliser, "Bedreddin ez-Zerkeşî, Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Toplum Bilimleri Dergisi* 5/9 (2011), 181-83; Vedat Tekin, *Zerkeşî'nin "el-Burbân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân"ında Anlama ve Yorum* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 4-8.

⁴⁹ Tam adı, Bedrüddin Muhammed b. Abdullah b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşî olan Zerkeşî, 745/1344 yılında Kahire'de dünyaya gelmiştir. Zerkeşî, Mısır'da dünyaya geldiğinden "el-Mısri", Türk asıllı olduğundan "et-Türki", Şafî mezhebine mensup olduğundan "eş-Şafî", altını işleyip süsleme sanatına nispet edilerek "ez-Zerkeşî", İmam Nevevî'nin (ö. 676/1277) *el-Minhâc* isimli kitabını hıfz etmesinden ve bu eser üzerine kaleme aldığı ta'lik ve şerhlerinden dolayı "el-Minhacı" ve kendisine ait çok sayıda tasnifinin varlığından dolayı da "el-Musannef" gibi nisbelerle anılmıştır. Künyesi Ebû Abdillâh'tır. Zerkeşî, kırk dokuz yaşındayken 794/1392 yılında vefat etmiş ve Karâfetüssugrâ'da bulunan Emîr Bektemür es-Sâkî Türbesi'nin yakınlarına defnedilmiştir. Çok sayıda ilmî seyahat gerçekleştiren Zerkeşî, ilk rihlesini 752/1351 yılında Şam'a gerçekleştirmiştir. Burada Şeyh Salâhüddin b. Umeyle'den (ö. 762/1361) hadis; Hafız İmâdüddin İbn Kesîr'den (ö. 774/1372) hadis ve fıkıh dersleri okumuştur. Akabinde Halep'e gitmiş, Şeyh Şihâbüddin el-Ezraî'den (ö. 783/1381) fıkıh ve fıkıh usûlü dersleri almıştır. Daha sonra tekrar Mısır'a dönerek fetva, tedris ve telifle meşgul olan Zerkeşî, tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh usûlü, edebiyat gibi pek çok ilmî sahada değerli eserler kaleme almıştır. Zerkeşî'nin ilim tahsil ettiği hocalarının arasında Takiyyüddin es-Subkî (ö. 756/1355), Celâleddin Hatîp el-Kazvîni (ö. 739/1338) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1345) gibi zamanın tanınmış ulemâsı bulunmaktadır. O, alanında otorite sayılan birçok âlimden İslâmî ilimleri tamamlamış ve bu konularda derin bilgi sahibi olmuştur. Zerkeşî'nin yaşadığı dönemde İslâmî ilimler henüz birbirinden ayrı ve bağımsız olmadığı için medreselerde farklı fikhî mezhepleri benimsemiş âlimler olsa da ilmî anlamda bir ihtisaslaşmaya gidilmemiştir. Bu açıdan bakıldığında aslında hangi ilmin hangi âlimlerden alındığını söyleyebilmek de zor gözükmemektedir. Mesela, İbn Kesîr (ö. 774/1373), aslında bir hadisçiyken hem de alet ilimlerine vakıf olan bir tarihçi ve müfessirdir. İsnevî (ö. 772/1370), Arap dili ve edebiyatı alanında olduğu gibi fıkıh ve fıkıh usûlünde de ön plana çıkmıştır. Yine Moğultay b. Kıçık et-Türki (ö. 762/1361) zamanının bilinen hadis âlimlerindedir. Bu manada Zerkeşî, eğitim aldığı âlimlerden din ilimlerinin hemen hepsini almış, öğrendiği her ilim dalında bir eser telif edebilecek seviyede derin bilgi birikimine, zekâsı ve tükenmek bilmeyen gayreti sayesinde ulaşmıştır. Yaşadığı dönemin siyasî ve idarî alanlarında vazife yüklenmeyerek ilimle iştigal eden Zerkeşî, küçük yaştan itibaren ilim tahsil etmeye başlamış ve bu minvalde çeşitli sıkıntılara göğüs germiştir. Zerkeşî'den ilim öğrenen talebeleri arasında Kemalüddin eş-Şemenî (ö. 821/1418), İbn Hacı (ö. 830/1427), Şemsüddin el-Birmâvî (ö. 831/1428) ve Ömer b. İsâ Siracüddin el-Vezûrî (ö. 861/1457) gibi isimler zikredilmektedir. Bilgi için ayrıca bk. Gürkan, "Bedreddin Zerkeşî", 44/289-293; Tekin, *Zerkeşî'nin "el-Burbân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân"ında Anlama ve Yorum*, 1-4; Bilal Deliser, "Bir Usûl Âlimi Olarak Bedreddin Zerkeşî (794/1391)", *Academic Platform Journal of Islamic Researches* 3/3 (2019), 351-57; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtü'z-zeheb fî abbâri men zeheb*, 8/573; Deliser, "Bedreddin ez-Zerkeşî, Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme", 177-79.

⁵⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/24-26.

⁵¹ Zerkeşî bu durumu "Önceki âlimler, hadis ilminde olduğu gibi ulûmü'l-Kur'ân alanında kapsamlı bir eser yazamamışlardır." sözleriyle ifade etmektedir. Bk. Zerkeşî, *el-Burbân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/9.

⁵² Deliser, "Bir Usûl Âlimi Olarak Bedreddin Zerkeşî (794/1391)", 358.

Zerkeşî, Kur'ân'ın anlaşılması bağlamında müfessirlere yol göstereceğini düşündüğü eserinde, mevzuları “nev” (النوع) başlığı altında, kırk yedi fasıl olarak işlemektedir. Çalışmada yedi harf ve kıraat, mütevâtîr ve şâz kıraatler, Kur'ân tilâvetinin keyfiyeti, resmü'l-mushaf, tevcihü'l-kıraat, fedâilü'l-Kur'ân, Kur'ân'ın cem'i ve muhafazası ve vakf ve ibtidâ gibi farklı kıraat konularına değinmektedir.⁵³

Zerkeşî, yedi harf konusunu eserinde ayrı bir bölüm/bab olarak değil, çalışmanın on birinci bölümünde açtığı Kur'ân-ı Kerîm'in kaç lügat üzere inzâl olduğunu bilme (مَعْرِفَةُ عَلَى كَمْ) şeklinde bir başlık açarak ele almaktadır.⁵⁴ Konunun girişinde müellif, İbn Abbâs'tan (ö. 68/687-88), Hz. Ömer'den, Ubey b. Ka'b'tan gelen ve sahîhaynde ve diğer başka kaynaklarda geçen rivayetlere yer vermektedir.⁵⁵

Zerkeşî, yedi harfin manasıyla ilgili âlimler tarafından yapılmış yorum ve tespitleri kapsamlı bir şekilde vermektedir. Buna göre anlamı itibariyle anlaşılması zor olan bir müşkil, okuyucular için genişlik ve kolaylık olması hasebiyle sayısal anlamda çokluktan kinaye; telaffuz ve yedi kıraat yönünden çeşitlilik gerektiren vecihler, lafızlara ait olan med-kasr, idgam-izhar, tefhîm-terkîk ve teşdîd-tahfîf gibi okuma keyfiyetleri bakımından değişik kelimelerle aynı anlamı belirten yedi vecih, yedi lehçe, yedi ilim vb. değerlendirmelerin otuz beş civarında olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶

İbn Hibbân'dan (ö. 354/965) atıfla yedi harfin bir kolaylık olduğuna dikkat çeken Zerkeşî, Kur'ân'ın kolaylaştırıldığına vurgu yapan âyete⁵⁷ de dikkat çekmek suretiyle, yedi harfin kolaylık olarak yorumlanmaması durumunda bu kolaylığın gerçekleşmeyeceğini ifade etmektedir.⁵⁸

Yedi harfe dair yorumunu genel olarak yedi vecih olarak ifade eden Zerkeşî, yedi kıraat imamının okuduğu her okuyuşun Hz. Peygamber'den gelen sahih okuyuşlar olduğuna dikkat çekmekte, Hz. Osman mushafının da bu yedi kıraate göre cem' edildiğini söylemektedir. Bu farklı okuyuşların kıraat imamları tarafından tercih edilmeleri, çokça okunmaları ve öğretilmeleri hasebiyle imamlara nispet edildiğini ve zamanla kıraatlerin Harf-u Nâfi', Harf-u İbn Kesîr gibi isimlendirildiğini hatırlatmaktadır. Kıraatler arasında hiçbirinin diğerini inkâr etme veya kabul etmeme gibi bir durumunun olmadığına da vurgu yapan Zerkeşî, bu okuyuşların tercih edenleri aracılığıyla rivayet olunduğunu ve hepsinin sahih olduğunu söylemektedir.⁵⁹

⁵³ Eserin kıraat ilmi konuları açısından değerlendirilmesi hakkında bk. Recep Koyuncu, “Zerkeşî'nin el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, ed. Yaşar Akaslan, *Ulûmu'l-Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2019), 57-75.

⁵⁴ Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/211-227.

⁵⁵ Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/211-212.

⁵⁶ Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/212.

⁵⁷ el-Kamer 54/17.

⁵⁸ Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/226.

⁵⁹ Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/227.

Kur'ân'ın yedi harf üzere nâzil olması konusunda Müslümanların icma' halinde olduğunu belirten Zerkeşî, bu yedi harfin Allah katından ümmete bir genişlik ve rahmet olduğuna, aksi halde her fırkadan kendi lügatlerini terk etmelerinin istenilmesi durumunun da insanlar için meşakkat olacağına vurgu yapmaktadır. Yaptığı bu kolaylık merkezli yorumların akabinde Zerkeşî, yorum ve tespitlerini destekleme mahiyetinde Tirmizî'de geçen⁶⁰ ve Ubey b. Ka'b'dan rivayet edilen Hz. Peygamber'in Cibrîl'e ümmetinin içerisinde yaşlıların, okuma-yazma bilmeyenlerin, cariyelerin, çocukların ve okuyamayan adamların olduğunu ve bu nedenle Kur'ân'ı okuyamayacaklarını söylemesi üzerine Cebrâil'in cevaben Kur'ân'ın yedi harfle indiğini söylediği hadis rivayetini zikretmekte ve bunun hasen ve sahih olduğunu belirtmektedir.⁶¹

2.3. Süyûtî ve *el-İtkân fî 'Ulûmü'l-Kur'ân* İsimli Eserinde Yedi Harf

Kur'ân ilimleri literatüründe önemli eserler arasında yerini almış olan *el-itkân*,⁶² tarihsel süreçte dört kademeli dönemden geçtiği belirtilen Kur'ân ilimlerinin, ansiklopedik eserler devrinin ilk mamulleri arasında sayılmaktadır.⁶³ Süyûtî,⁶⁴ *el-İtkân*'da kıraat ilmiyle ilgili olarak

⁶⁰ “يا جبريل إني بعثت إلى أمة أميين منهم العجور والشيوخ والعمال والحارثة والزجل الذي لم يقرأ كتاباً قط فقال يا محمد إن القرآن أنزل على سبعة أخرف” bk. Tirmizî, “Kıraat”, 43 (No. 2944).

⁶¹ Zerkeşî, *el-Burbân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/227.

⁶² Bk. Mehmet Ali Sarı, “el-İtkân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/464.

⁶³ Harun Bekiroğlu, *Tefsir Metodoloji Açısından el-Burbân ve el-İtkân* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 58-77, 137.

⁶⁴ Tam ismi Ebül-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şafî olup, künyesi Ebül-Fazl, lakabıysa Celâlüddin'dir. Künyesini hocası el-Kinânî'nin (ö. 876/1472) verdiği kaydedilmektedir. Dedeleri orta Mısır'da bulunan Asyut'ta yaşamaları sebebiyle Süyûtî, dedelerinden birinin, buraya gelmezden evvel, Bağdat'ın Hudayrî mahallesinde yaşadığı için Hudayrî nisbeleriyle anılmış olsa da kendisi Hudayrî nisbesinin nereden geldiğine dair bir bilgiye ulaşamadığını söylemektedir. Süyûtî, 849/1445 yılının recep ayında (3 Ekim 1445), Kahire'de dünyaya gözlerini açmıştır. Henüz küçük yaşlarda babasını kaybeden Süyûtî'yi, babasının emanet ettiği şahıslardan biri Fethu'l-Kadir kemâleddin İbnü'l-Hümâm'dır (ö. 861/1457). O, Süyûtî'yi Şeyhûniyye Medresesi'nde kendi gözetimi altına almıştır. İlimle iştigal olunan bir ortamda yetişmiş olan Süyûtî, henüz sekiz yaşına basmadan hafızlığını tamamlamış, ardından Cemmâilî'nin (ö. 600/1203) *Umdetü'l-Ahkâm*, İmâm Mâlik'in (ö. 672/1274) *Elİyye*, İmâm Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Minbâcü'l-Tâlibîn* ve Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Minbâcü'l-Vüsûl* isimli eserini ezberlemiştir. Şehâbeddîn eş-Şarîmsâhî (ö. 865/1461), Sirâcuddîn el-Bulkînî (ö. 868/1464), Şerefüddîn Münâvî (ö. 871/1467), İzzüddîn Kinânî (ö. 876/1471), Muhyiddîn el-Kâfiyeci (ö. 879/1474), Eminüddîn Aksarâyî (ö. 880/1476) ve Şemseddîn es-Sîrâmî (ö. 891/1486) gibi zamanın önde gelen âlimlerinden dersler almıştır. Abdulkadir b. Muhammed eş-Şâzelî (ö. 935/1528), Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî (ö. 945/1539), Ömer b. Ahmed eş-Şemma' (ö. 936/1530), Muhammed b. Yusuf eş-Şâmî (ö. 942/1535) ve Abdülvehhâb b. Ahmed eş-Şerânî (ö. 973/1565) gibi isimler başta olmak üzere çok sayıda talebeye eğitim vermiş olan Süyûtî, Şeyhûniyye ve Tûlûnî Camilerinde hadis ve fıkıh dersleri yapmıştır. Takriben on iki sene Baybarsiyye Hankâhî şeyhliği, Suriye Emiri Berkûk Nâsırî'nin (ö. 801/1399) türbesinde seyh ve baş kadı vazifelerini icra etmiştir. 911/1505 yılının Cemâziyelevvel ayında, altmış iki yaşındayken vefat eden Süyûtî, babasının da medfûn bulunduğu Kavsûn avlusuna defnedilmiştir. Süyûtî, daha on yedili yaşlardayken telif eserler vermeye başlamış, Kur'ân ve hadis başta olmak üzere Arap dili ve edebiyatı, tasavvuf, fıkıh, tarih ve adâb gibi pek çok ilmî dallarda önemli eserler kaleme almıştır. Telifleri bakımından çok zengin bir listeye sahip olan Süyûtî'nin Ulûmü'l-Kur'ân alanında en mühim çalışması *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* isimli eseridir. Süyûtî, alanının en şümüllü ve meşhur kaynak eserlerden olan çalışmasını, Kur'ân ilimlerinin içerdiği hemen her mevzuyu ihtiva eden bir eserin olmayışı sebebiyle kaleme almıştır. O, eserini kaleme alırken, Zerkeşî'nin *el-Burbân* adlı eserini örnek aldığı, bu manada onun bölümlerini yeniden tertip ettiğini, kısımların bazısını birleştirmek suretiyle tek bölüm şeklinde yaptığını, lüzümlü gördüğü

Kur'ân'ın metinleşme ve cem'î süreçleri, kıraatlerin sıhhatleri bağlamında isnad konusu, Kur'ân lafızlarının eda keyfiyetiyle ilgili hususlar ve yedi harf meselesi gibi hususlara yer vermektedir.⁶⁵

Süyûtî, yedi harf konusunu *İtkân*'ın on altıncı bölümünde, "Kur'ân'ın inzâl keyfiyeti" üst başlığının içerisinde, üçüncü mesele olarak ve "Kur'ân'ın nâzil olduğu yedi harf" başlığıyla değerlendirmektedir. O, konuya girerken Kur'ân'ın yedi harfle indirildiğini haber veren rivayete değinerek başlamaktadır. İlgili hadisin mütevâtir olduğunu ifade eden Süyûtî, rivayeti aktaran yirmi ismi zikretmek suretiyle rivayetin sahâbeden nakledildiğini söyleyerek, bu özelliği hasebiyle hadisin mütevâtir olduğu fikrindedir.⁶⁶ Konuyla ilgili Süyûtî'nin zikrettiği diğer bir rivayet, Hz. Osman'ın minberde yedi harf rivayetini duyanları sorduğunda çok sayıda kimsenin ayağa kalktığını haber veren rivayettir. Bu rivayete yer vermesinin akabinde Süyûtî, konuyla ilgili farklı nakillere de yer vermektedir. O, "Kur'ân'ın yedi harf üzere inzâl olmasıyla ilgili farklı görüşler" alt başlığıyla farklı rivayetler bağlamında ortaya çıkan kırk değişik yorum olduğunu hatırlatarak bunların on altısını zikretmektedir.⁶⁷ Bu bölüm, maddeler olarak yedi harf mefhumu üzerine açıklanan görüşlerin bir özeti mahiyetindedir. Gerek Süyûtî öncesinde gerek sonrasında konuyla ilgili çok sayıda bakış açısı, yorum geliştirilmiş, kaynaklarda mevzuyla ilgili fikirleri ve yorumları ele alan çalışmalarda dahi yedi harfle alakası bulunmayan pek çok görüş yer bulmuştur. Bu nedenle mevzunun mahiyetiyle ilgili süregelen ihtilaflar, birbirinden farklı kırktan fazla görüşün ifade edilmesine kapı aralamıştır. Süyûtî, burada ayrıca kırkı bulmasa da lüzûmlu olduğunu düşündüğü on altı maddeyle konuyu açıklamıştır. Aslında pek çok eserde geçtiği üzere zikredilen tasnif, tahlil edilirse, iç içe giren veya birbirine benzeyen görüşlerden oluştuğu dikkat çekecektir.⁶⁸

Süyûtî, çalışmasında yer verdiği on altı maddenin bazılarını, şahıslara atıfla ve ilgili rivayetler bağlamında tartışarak düzenli ve tertipli bir şekilde ihtisar etmektedir. Buna göre yedi harfle kastedilenler, mana bakımından anlaşılamayan müşkil, genişliği ve kolaylığı içermesi bakımından kinaye; yedi kıraat, telaffuz yönünden farklılıkları gerektiren vecihler; lafızların med-kasr, tefhim-terkîk, teşdîd-tahfîf, idğâm-izhâr gibi eda şekilleri; değişik

---

kısımlarda ifadeleri tafsilatlı olarak ele aldığı, bazı yerlere eklemeler yaptığını, bu şekilde kelime manası olarak sağlam, yerli yerince bir iş anlamına gelen *el-İtkân* isimli çalışmasını telif ettiğini ifade etmektedir. Bilgi için ayrıca bk. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Kitâbü't-tehaddüs bi ni'metillâh*, thk. E. M. Sartain (Cambridge: Cambridge University, 1975), 5-70; Ebü'l-Fellâh, *Şezzerâtü'z-zeheb fî abbâri men zeheb*, 10/74-79; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirin*, 2/624-627; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemül-müellifîn: Terâcimü musannifî'l-kütübi'l-'Arabîyye* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabîyye, ts.), 5/128-131; Halit Özkan, "Süyûtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/188-198; Abdülkadir Karahan, "Süyûtî", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 11/258-263; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/27.

⁶⁵ Eserin kıraat ilmi konuları açısından değerlendirilmesi hakkında bk. Akaslan, "Süyûtî'nin el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi", 13-56.

⁶⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/163.

⁶⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/164-172.

⁶⁸ Akaslan, "Süyûtî'nin el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi", 19-20.

kelimelerle aynı anlamı veren yedi vecih, yedi lehçe ve yedi ilim gibi muhtemel manalara yer vermektedir.⁶⁹

Süyûtî, eserinde zikrettiği farklı görüşlerden her birini destekleyen rivayetleri de zikretmek suretiyle açıklarken, yeri geldiğinde katılmadığı görüşlere veya yorumlara karşı varsa itirazını da dile getirdiği görülmektedir. Bu manada kolaylık prensibine bağlı olarak geliştirilen ruhsat görüşünü, herkesin lehçesine uygun olarak müteradif kelime arayışı çabasına girmesine neden olmadığına dikkat çekerek; ilgili görüşe, denildiği gibi olması hâlinde Cebrâil'in bir kelimeyi yedi defa tekrar etmesi gerekeceğini söyleyerek karşı çıkmaktadır. O'na göre bu mesele, yedi harfin, aynı kelimedede olması durumunda gerekli olurdu. Fakat Cebrâil, Hz. Peygamber'e ilâhî vahyi her arzında bir lehçeye göre kıraat etmiştir. Ayrıca, Hz. Ömer'le Hişâm b. Hakîm arasında geçen hadisede, her ikisinin de Kureyşli olmasına rağmen Hz. Ömer'in, Hişâm'ın tercih ettiği lehçeyi reddi olası gözükmemektedir. Bu durum, yedi harfle kastedilenin yedi lehçe olamayacağını ortaya çıkarmaktadır.⁷⁰ Bu vb. açıklamalar yapmak suretiyle Süyûtî, yedi harfle kastedilenin, yedi lehçe olamayacağı kanaatine ulaşmaktadır. Onun zikrettiği farklı görüşlerden biri yedi harfin yedi kabilenin lehçesi olması, diğeri de aynı anlama gelen farklı lafızlar olduğu görüşü olmak üzere iki görüşün ön plana çıktığı görülmektedir. Süyûtî'nin kabul ettiği görüş, yedi harfin müteşâbih olarak değerlendirilmesi görüşüdür.

Süyûtî'nin yedi harf bağlamında eserinde yer verdiği mevzulardan biri, yedi harfin Hz. Osman mushafında bulunup bulunmadığı hususudur. Bu husus, Kur'ân ve kıraat tarihinde gündeme gelen tartışmalı konulardan biridir. Yedi harfin neshi bağlamında gündeme gelen konu, kaynaklarda genelde farklı iki görüş olarak yer almaktadır. Bunlardan ilki, yedi harfin Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflarda, son arzadaki şekliyle bulunduğu görüşüdür ki bunu İbnü'l-Cezerî de savunmaktadır.⁷¹ Süyûtî, konuyla ilgili bu fikri naklederek yedi harfin bu mushaflarda terk edilmediğini ifade etmektedir. Buna göre onun, Cezerî'nin fikrine katıldığı anlaşılmaktadır.⁷² İkinci görüş ise öncülüğünü Taberî'nin yaptığı ve yedi harf izninin Kur'ân'ın istinsâh edilmesine kadar Hz. Osman zamanında devam ettiği, bu istinsah faaliyetinin akabinde de ümmetin ittifak etmesiyle birlikte geçerliliğini kaybettiği yorumudur. Süyûtî, bu bilgileri verirken ikinci görüşü savunan Taberî'nin mevzuya dair fikrini de kısaca anlatmaktadır.⁷³ Netice olarak Süyûtî'nin görüşüne göre Hz. Osman'ın istinsâh ettirdiği mushafta bir yanlışlık yapılmamıştır. Arza-i ahîre'de, Kur'ân âyetlerinin bazılarının neshedilip, değiştirilmesi hasebiyle sahâbe, kurulan istinsâh komisyonunun incelemesi sonucunda, son arzada Kur'ân'dan olduğu kesinlik kazanan âyetleri bırakıp, bunlar haricindekileri terk etmek suretiyle bu konuda bir ittifak oluşturmuşlardır.⁷⁴

⁶⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/173-174.

⁷⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/176.

⁷¹ Bk. Cezerî, *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, 1/31.

⁷² Süyûtî, *el-İtkân*, 1/177.

⁷³ Bk. Süyûtî, *el-İtkân*, 1/177.

⁷⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/177.

2.4. Zürkânî ve Menâhilü'l-İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân İsimli Eserinde Yedi Harf

Zürkânî'nin,⁷⁵ *Menâbilü'l-İrfân* adlı eseri, ulûmu'l-Kur'ân alanında kaleme alınmış modern dönemin önemli eserlerinden biridir. İçerdiği mevzuları edebî bir üslûp ve akıcılıkla işlemesi, bazı yerlerde detaylı açıklamalarda bulunması, yeri geldiğinde yazarın konuyla ilgili kendi kanaatini beyanı, alanıyla ilgili güncel soru ve sorunlara cevap araması gibi hususlar, eserin ön plana çıkan özellikleri arasında zikredilebilir. Tüm bunlarla birlikte, genel olarak eserde, Kur'ân ilimlerine dair klasik konuların modern bir üslûp kullanılmak suretiyle işlenmeye çalışıldığı görülmektedir. *Menâbilü'l-İrfân*'de ulûmu'l-Kur'ân'ın bazı konuları, çalışmada daha önce geçtiği üzere, Zerkeşî'nin, alanının ilk baş yapıtlarından olan *el-Burhân*'ında yaptığı "nev" (النوع) başlığını, Zürkânî, "mebhas" (المباحث) başlığı altında, on yedi fasıl olarak işlemektedir.⁷⁶

Menâbilü'l-İrfân'in on birinci bölümünde iki ana başlık hâlinde kıraat ilminin pek çok konusuna değinmektedir. İlk başlıkta, kıraatin sözlük ve terim anlamları, ortaya çıkışı, ilk dönemin mukrî ve hâfız tabakaları, kıraatleri zabt edenler, kıraatlerin kabul şartları, sayısı, çeşitleri, Kur'ân'ın mütevâtir olması, on kıraatin mütevâtir oluşunun delillendirilmesi ve yedi ve on kıraat konusundaki farklı yorumlar gibi mevzular ele alınmaktadır. Diğer başlıktaysa yedi, on ve on dört kıraate ait imamların hayat hikayeleri, kıraat-i aşerenin haricindeki kıraatlerin hükmü,

⁷⁵ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî'nin (Zürkânî'nin isminin telaffuzuyla ilgili bir ittifakin oluşmadığı anlaşılmaktadır. Buna göre baskısı yapılan eserlerinde iki farklı yazım söz konusu olduğu için bazıları telaffuzu fethalı olarak "الزُرْقَانِي" şeklinde, bazıları da ötreli olarak "الزُرْقَانِي" şeklinde yapmaktadırlar. Bu çalışmada ise hem kaynak alınan nüshada hem de Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi ilgili maddede "ze" (ز) harfinin ötresiyle yazıldığı için "Zürkânî" şeklinde kullanılmıştır.) doğum tarihi net olarak bilinmemekle birlikte 1880'li yıllar veya 1893 olabileceği tahmin edilmektedir. Mısır'ın Garbiye vilayetinde Santa şehrine bağlı Menûfiye kasabasına bağlı Zürkân isimli bir köyde dünyaya gelmiştir. Nisbesi bu köyün isminden gelmektedir. Henüz üç yaşındayken annesini kaybeden Zürkânî, köyelerinin hocası Muhammed Menûfî'den dersler alarak hıfzını tamamlamış, babasının vefatından sonra amcasının yanında kalmıştır. Amcası Şeyh Seyyid Mursî Zürkânî'dir. 1911 yılında el-Ma'hedü'l-Ahmedî'de eğitim-öğretime başlayan Zürkânî akabinde Ezher Üniversitesi'ne girmiş ve buradan 1925 yılında mezun olmuştur. Diplomasını alan Zürkânî, 1926'da Ma'hedü'z-Zekâik'de daha sonra ise sırasıyla Ma'hedü't-Tantâ'da ve Ma'hedü'l-Kâhire'de öğretmen olarak görev yapmıştır. 1939'da Ezher Üniversitesi'nde Kur'ân ilimleri ve hadis dersleri hocası olarak göreve başlamıştır. Kur'ân ilimleri başta olmak üzere fıkıh, kelâm ve hadis gibi sahalarda da kendisini yetiştiren Zürkânî'nin tarih, edebiyat, sosyoloji ve felsefe gibi ilimlere de ilgisi vardır. En önemli eseri Kur'ân ilimlerine dair kaleme aldığı *Menâbilü'l-İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân* olan Zürkânî'nin *el-Menbelü'l-badîs fi 'ulûmi'l-badîs* ve *Risâle fi'l-va'z ve'l-irşâd* adlı eserleri de vardır. Ayrıca onun, *el-Hidâyetü'l-İslâmiyye* dergisinde yayınlanmış makaleleri, *Sefînetü'l-Abbâr* dergisinde de şiirleri bulunmaktadır. O, 1948 yılında Kahire'de vefat etmiştir. Bilgi için ayrıca bk. Hayruddîn b. Mahmud b. Muhammed Ali b. Fâris ez-Ziriklî, *el-'Alâm* (b.y.: Dârü'l-İlmi Li'l-Melâyin, 2002), 6/210; Hâlid b. Osman es-Sebt, *Kitâbu menâbilü'l-İrfân li'z-Zürkânî: Dirâse ve't-takvîm* (Kahire: Dâru İbn Affân, 2011), 44; M. Suat Mertoğlu, "Muhammed Abdülazîm Zürkânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/579-580; Faruk Vural, "Zürkânî'nin Menâhilü'l-İrfân'ı Üzerine Bir İnceleme", *Bilimname* 29/2 (2015), 267-69; Vural, "Zürkânî'nin Menâhilü'l-İrfân'ı Üzerine Bir İnceleme", 267-69.

⁷⁶ Bk. Zürkânî, *Menâbilü'l-İrfân*, 1/3-5, 65-91; Vural, "Zürkânî'nin Menâhilü'l-İrfân'ı Üzerine Bir İnceleme", 271.

kıraat konusundaki farklı iddialar ve bunlara verilen cevaplar olmak üzere farklı mevzulara değinilmektedir.⁷⁷

Zürkânî'ye göre “yedi harf” meselesi hem ilgi çekici hem de ürkütücü ve zor bir meseledir. Konunun ilgi çekici tarafı, hakkında pek çok fikrin yürütülmüş olmasıdır. Ürkütücü ve zor tarafıysa konuyla ilgili neredeyse hakikati perdeleyecek derecede çok yorumun ve görüşün serdedilmiş olmasıdır. Bu sebeple olmalıdır ki ulemâdan bazılarına bu konu zor gelmiş ve onlar meseleyi tartışmaktan geri durmuşlardır. Yine meselenin zorluğundan olsa gerek geçmişten günümüze kadar konu hakkında çok sayıda müstakil çalışmalar kaleme almışlardır.⁷⁸

Yedi harf meselesini, çalışmasının altıncı bölümünde tüm yönleriyle ele almaya çalışan Zürkânî, konuyla ilgili Hz. Peygamber'den farklı yollarla çok sayıda sahih hadisin rivayet edildiğini söylemektedir. Bu manada yirmi bir sahâbenin de ismini zikretmektedir. Ona göre -her ne kadar Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Kur'ân'ın yedi harf üzere nâzil olduğunu haber veren hadisin mütevâtir olduğunu söylese de- bu hadis, mütevâtirin şartlarından biri olan yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayacak sayıda râvinin bütün tabakada yer alması şartının tutmaması sebebiyle mütevâtir değildir. Ona göre bu durum, sahabe tabakasında mümkün olsa da daha sonraki tabakalarda mümkün olmamıştır.⁷⁹ Yine ona göre yedi harf hususundaki hadisler, Allah Teâlâ'nın kullarına olan merhametinin tecellisi olarak onlara verdiği kolaylığı ve ilâhî hitabını Arap toplumun tüm kabilelerine ve ümmetin bütün fertlerine kolaylaştırdığının delilidir. Söz konusu kolaylık aracılığıyla, aralarında bulunan şive ve lehçe farklılığına rağmen, onlar Kur'ân'ı kolaylıkla telaffuz edebilmişlerdir.⁸⁰

Zürkânî, yedi harf hadisinde geçen yedi vecihle ne kastedildiği konusunda mütekaddimûn ulemâdan çok sayıda görüşe yer vermektedir. Yedi vechin neye işaret ettiği hususunu örneklendirerek anlatmaya çalışmaktadır. Buna göre kıraat farklılıklarına dair söylenenler şu yedi vechin dışına çıkmamaktadır:

- a) İsimlerde, müzekker-müennes, müfred-tesniye-cem' şeklinde oluşan farklılıklar.

(لَأَمَاتِيهِمْ/وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَاتَانَاهُمْ)⁸¹

- b) Fiillerde, mâzî-muzârî-emir şeklinde tasrif yönüyle oluşan farklılıklar.

(يَعْدَ بَيْنَ أَسْفَارِنَا/بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا)⁸²

- c) İ'râb farklılıkları nedeniyle meydana gelen farklılıklar.

⁷⁷ Zürkânî, *Menâbilü'l-İrfân*, 1/412-477; Süleyman Yıldız, “Zürkânî'nin Menâhilü'l-İrfân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, ed. Yaşar Akaslan, *Ulûmu'l-Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2019), 155-181.

⁷⁸ Zürkânî, *Menâbilü'l-İrfân*, 1/137.

⁷⁹ Zürkânî, *Menâbilü'l-İrfân*, 1/139-140.

⁸⁰ Zürkânî, *Menâbilü'l-İrfân*, 1/137-145.

⁸¹ el-Meâric 70/32.

⁸² Sebe' 34/19.

(وَلَا يُضَارُّ / وَلَا يُضَارُّ)⁸³

d) Ziyade veya noksanlık sebebiyle gerçekleşen farklılıklar.

(وَالذُّكْرُ وَالْأُنثَى / وَمَا خَلَقَ الذُّكْرَ وَالْأُنثَى)⁸⁴

e) Takdim-tehir sebebiyle gerçekleşen farklılıklar.

(وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ / وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْحَقِّ بِالْمَوْتِ)⁸⁵

f) Bir kelimenin farklı kelimeyle yer değiştirmesi sebebiyle oluşan ihtilaflar.

(وَطَلِحَ مَنْضُودٍ / وَطَلِعَ مَنْضُودٍ)⁸⁶

g) Tefhîm, terkîk, imâle, idğâm ve izhâr gibi durumlarla doğan lehçe farklılıkları sebebiyle gerçekleşen farklılıklar. “وَهَلْ آتَيْكَ حَدِيثٌ مُوسَى”⁸⁷ âyetinde geçen “آتَيْكَ” ve “مُوسَى” kelimelerinin hem imâleyle hem tahkikle okunması bu duruma örnek olarak gösterilebilir.⁸⁸

Zürkânî, yedi harf hadislerindeki delillerin bu görüşe destek mahiyetinde olması, kıraat ihtilafları ve bunların cem edildiği yedi vecih hususunda tümevarım metoduna dayanması ve İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) gibi öncü ulemânın yorumlarına da yakın olması nedeniyle bu görüşü tercih ettiğini ifade etmektedir.⁸⁹ Buna göre Zürkânî'nin ulemânın ekseriyetince kabul gören ve kıraat vecihlerinin miktarının özellikle hadis metninde yer alan yedi sayısı sınırlı olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Fakat onun yedi kıraat tarzını açıklama, tanımlama ve misallendirme gibi yönleriyle onlardan ayrıldığı görülmektedir.⁹⁰

Zürkânî, Hz. Osman zamanında istinsah edilen mushafların⁹¹ yedi harfi kapsamı hususunda, Taberî ve onun gibi düşünenlerin savdukları, yedi harfin İslâm'ın ilk zamanlarından Hz. Osman'ın halifelığının başına kadar geçen sürede söz konusu olduğunu, akabinde ise Hz. Osman liderliğinde inananları birleştirmek amacıyla yedi harften yalnız birisiyle yetinmeyi uygun görüldüğünü ve bu nedenle, bir harfin dikkate alınarak diğerlerinin devre dışı bırakıldığını ve Hz. Osman'ın da çoğalttığı nüshaları, kalmasını istediği harfle istinsah ettirdiğini benimseyen fikri temelsiz ve zayıf gördüğünü belirtmektedir.⁹² O, Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) elindeki mushafın yedi harfi içerdiği görüşündedir. Hz. Osman zamanında tezyid edilen mushaflar da aynı şekilde ondan kopyalanmak suretiyle

⁸³ el-Bakara 2/282.

⁸⁴ el-Leyl 92/3.

⁸⁵ Kâf 50/19.

⁸⁶ Vâkıa 56/29.

⁸⁷ Tâhâ 20/9.

⁸⁸ Zürkânî, *Menâbilü'l-İrfân*, 1/155. Bilgi için ayrıca bk. Yıldız, “Zürkânî'nin Menâhilü'l-İrfân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, 174-175.

⁸⁹ Zürkânî, *Menâbilü'l-İrfân*, 1/157.

⁹⁰ Yıldız, “Zürkânî'nin Menâhilü'l-İrfân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, 175.

⁹¹ İstinsah edilen mushaflarla ilgili detaylı bilgi için bk. Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 74-105.

⁹² Zürkânî, *Menâbilü'l-İrfân*, 1/169.

oluşturulduğu için yedi harfi içermekteydi. Bu manada Zûrkânî'ye göre mushaflar yedi harfi ve farklı kıraat vecihlerini içererek harekesiz ve noktasız şekilde kaleme alınmıştır. Buna göre bir hatta gösterilmeyen diğer vecihler, diğer mushaflara dağıtılmak suretiyle kaleme alınmıştır. Bu şekilde, çoğaltılan mushafların hepsinin yedi harfin tamamını içerdikleri anlaşılmaktadır.⁹³

Netice itibarıyla, Zûrkânî'nin tercih ettiği görüşe göre Kur'ân'ın yedi harfle inzâl olmasının hikmeti, Allah Teâlâ'nın kullarına olan merhametinin bir tecellisi; ilâhî kitabını Arap toplumunun tüm kabileleri ve ümmetin tüm fertleri için kolaylaştırdığının bir delilidir. Bu kolaylık yardımıyla, insanlar, aralarındaki şive ve lehçe farklılıklarına rağmen, Kur'ân'ı kolaylıkla okuyabilmişlerdir. O, yedi harfle ilgili hadisin sahihliğinde bir şüphe duymamakla birlikte mütevâtir hadisin koşullarını sağlayamaması nedeniyle onu mütevâtir hadis sınıfında değerlendirmemektedir. O, hadisteki yedi vechin mahiyetiyle ilgili düşüncesinin âlimlerin çoğunluğunun makbul gördüğü kıraat farklılıklarıyla ortaya çıkan yedi farklı vecih olarak görmekle birlikte bu yedi kıraat tarzını beyanında ve misallendirme de kısmen de olsa onlardan ayrılmaktadır. Ayrıca ona göre hem Hz. Ebû Bekir döneminde cem' olunan ilk mushaf hem Hz. Osman zamanında istinsah olunan tüm mushaflar, yedi harfi ihtiva etmektedir. Bu konuda aksi görüşler zayıf ve müdellel değildir.

2.5. Subhî es-Sâlih ve *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* İsimli Eserinde Yedi Harf

Subhî Sâlih,⁹⁴ Kur'ân ilimleri alanında *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı çalışmasını, üniversite öğrencilerine yardımcı olmak için kaleme almıştır. İlk baskısı 1958 yılında olan

⁹³ Zûrkânî, *Menâbilü'l-irfân*, 1/169, 171-178, 260-261.

⁹⁴ Tam adı Subhî b. İbrahim Mustafa Sâlih Lübnânî olan Subhî es-Sâlih, 1926 yılında Lübnan'da bulunan Trablusşam şehrinde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Trablusşam'da bulunan kurumlarda alan Subhî Sâlih, ilk eğitimini Minâ'da almış, akabinde zamanın önde gelen dinî eğitim kurumlarından Trablusşam Külliyyetü't-Terbiye ve't-Ta'limi'l-İslâmiyye lisesine kaydolmuştur. On ikili yaşlara geldiğinde camilerde hutbe okumaya başlamış ve hutbeleri büyük ilgi görmüştür. Ondaki üstün zekânın ve kabiliyetin farkına varanlardan Abdülkerim 'Uveyde (1865-1958), Subhî Sâlih'i Ezher Üniversitesi'ne yönlendirmiştir. 1947 yılında Ezher Üniversitesi Usûlüddîn Fakültesi'nden, 1950'de Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden mezun olmuştur. Daha sonra Fransa'ya giden Sâlih, 1954 Sorbon Üniversitesi'nde doktorasını tamamlamış, burada geçirdiği süre zarfında sadece eğitimle yetinmemiş çeşitli ilmi ve sosyal faaliyetlere katılmış, Müslümanlara faydalı olmaya çalışmıştır. Henüz öğrenciyken Muhammed Hamîdullah'la (ö. 2002) birlikte dünyada kurulan ilk İslâmî kültür merkezi olan İslâm Kültür Merkezi'ni kurmuştur. Fransa'da bulunduğu sürede Paris Camii'nde cuma hutbeleri okumuş, bölgedeki Müslüman teşkilatlarında yoğun faaliyetlerde bulunmuştur. Batılıların yeni bir usülle İslâm'ı öğrenmeleri hususunda büyük çaba harcamış, Paris'te yaşayan Afrikalı Müslümanların eğitim ve öğrenimine katkı sağlamıştır. Fransa'dan döndükten sonra Bağdat Üniversitesi'nde (1954-1956), Dimaşk Üniversitesi'nde (1956-1963) Beyrut Üniversitesi'nde (1963-1986), Lübnan Üniversitesi'nde (1973-1983) hocalık yapmış, idari görevlerde bulunmuştur. Ayrıca, Tunus Üniversitesi, Rabat Muhammed el-Hâmis Üniversitesi, Ürdün Üniversitesi ve Suûd Üniversitesi gibi üniversitelerde misafir öğretim üyesi olarak bulunmuş, Lyon ve Paris üniversitelerinde de tez danışmanlığı görevlerinde bulunmuştur. Makaleleri, İslâm dünyasında ve Batı'da iştirak ettiği konferanslarda sunduğu bildirimleri ve tebliğ metinleri haricinde on beş civarında eseri bulunan Sâlih, almış yıllık hayatını ilme ve mücadeleye adanmış, Lübnan'da süregelen iç karışıklık sırasında, Müslümanların çocuklarının eğitim-öğretimi amacıyla kurulan Medresetü'l-Cem'iyyeti'l-Hayriyye'nin önünde 7 Ekim 1986 günü uğradığı suikast sonucu şehit edilmiştir. Bilgi için ayrıca bk. İbrahim Hatiboğlu, "Subhî es-Sâlih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/452-453; Sakin Taş, "Subhî Sâlih (1926-1986): Hayatı, Eserleri ve Öne Çıkan Görüşleri", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 1/49 (2018), 24-42; Sakin Taş, *Ulûmu'l-Kur'ân Açısından Subhî es-Sâlih'in "Mebâhis" Adlı Eseri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 6-36.

eserin 2002’de 25. baskısı yapılmıştır. Kitap, Kur’ân tarihi, Kur’ân ve vahiy, ulûmü’l-Kur’ân, tefsir ve icâz olmak üzere dört kısma ayrılmıştır. İçerdiği konuları akademik bakış açısıyla sade, ilmî bir üslûpla ele alan, kısa-öz içeriği ve edebî yönünün ön plana çıkmasıyla da dikkat çeken eser, müsteşriklerin bir kısım görüşlerini ilmî bir usûlle ele alıp yer yer reddiyeler içermesiyle de dikkat çekmektedir.⁹⁵

Subhî Sâlih, çalışmasında kıraat ilminin önemli bazı konularına ve yedi harf meselesine yer vermektedir.⁹⁶ O, yedi harf konusuna giriş yaparken diğer müelliflerin yaptığı gibi konuya dair sahih pek çok rivayetin varlığını ve bunlardan en bariz olanının da Buhârî ve Müslim’de geçen Hz. Ömer’le Hişâm b. Hakîm’in aralarında Furkân sûresi bağlamında vuku bulan rivayetin olduğunu ifade etmekte ve hadisin tam metnine yer vermektedir. İlgili rivayetin sahabeden büyük bir topluluk aracılığıyla rivayet edilmesine de değinen Sâlih, yedi harfin yaygınlığına kanıt olarak, Hz. Osman’ın minberdeyken cemaate Hz. Peygamber’den Kur’ân’ın yedi harfle inzâl edildiğini işitenlerin ayağa kalkmasını istemesi akabinde, sayılmayacak kadar sahabenin ayağa kalktığını hatırlatmaktadır. Bu rivayetleri zikreden Subhî Sâlih’e göre bu hadis, daha sonraki dönemlerde tevatür mertebesine yükselememişse de hadisi işitenlerin sayısının çok fazla olması, hadis hakkında mütevâtir yorumlarının yapılmasını sağlamıştır. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm da bu ulemâdan biridir. Bu bilgilerden sonra onun, hadislerin, konuya delil olduğu kanaatine sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁷

Konuyla ilgili yukarıda zikredilen iki rivayeti hatırlatan Sâlih, mushafların ihtiva ettiği yedi harf bağlamında Hz. Osman mushaflarının yedi harfi içerdiğini ve genel görüşün bu şekilde olduğunu hatırlatmaktadır. Konuyla ilgili Bâkullânî’den (ö. 403/1013) atıfla yedi harfin Hz. Peygamber kaynaklı olup yayıldığını, kıraat ihtisası olan imamların onu zapt ettiğini, Hz. Osman zamanında da sahabe tarafından mushaflarda tespit edilmek suretiyle sıhhatli olanının olmayanından ayrıştırıldığını belirtmektedir.⁹⁸

Subhî Sâlih’e göre Kur’ân’ın yedi harfle indiğini haber veren rivayetlerde geçen harf kelimesinin (إن هذا القرآن أنزل على سبعة أحرف), kıraat manasında olması muhtemeldir. Fakat burada kastedilen kıraatin kıraat-i seb’a olduğu düşüncesi çok zayıf bir görüştür.⁹⁹ Bu bağlamda çok sayıda âlimin kıraat-i seb’a’yı yedi harf zannettiğine de değinen Sâlih, Ebû Şâme el-Makdisî’den (ö. 665/1267) atıfla ulemânın bazısının bu görüşte olmalarının, var olan icmâya ihtilafı sebebiyle büyük bir yanlış olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁰⁰ Ona göre bazı âlimlerin böyle bir görüşe sahip olmasının altında İbn Mücâhid’in (ö. 324/936) beş şehirde tanınan kâriilerin kıraatlerini bir araya getirmesi yatmaktadır. İbn Mücâhid’in yaptığı bu faaliyeti

⁹⁵ Bk. Sâlih, *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 66, 79, 107.

⁹⁶ Eserin kıraat ilmi konuları açısından değerlendirilmesi hakkında bk. Kadir Taşpınar, “Subhî Sâlih’in *Mebâhis fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân* Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, ed. Yaşar Akaslan, *Ulûmu’l-Kur’ân Kaynaklarında Kıraat İlmi* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2019), 183-218.

⁹⁷ Subhî Sâlih, *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dârü’l-‘İlmi Li’l-Melâyîn, 2000), 101-102.

⁹⁸ Sâlih, *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 102.

⁹⁹ Sâlih, *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 102-103.

¹⁰⁰ Bk. Sâlih, *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 247.

tevafuk olarak değerlendiren Sâlih, o tarihte kıymet ve sayı bakımından daha çok kıraat imamının bulunduğu hatırlatarak İbn Mücâhid'in zamanında kıraatleri tespit ederken yedi sayısından farklı bir sayıda karar kılmasının daha isabetli olacağını Ebü'l-Abbas b. Ammâr'dan (ö. 403/1013) atıfla ifade etmektedir.¹⁰¹ Harf kelimesinin geldiği anlamla ilgili bir nassın veya delilin bulunmamasının, maksadın tespiti adına ulemâyı farklı görüşleri serdetmeye götürdüğünü söyleyen Sâlih, bu nedenle mevzuyla ilgili kırk civarında görüşün varlığını söylemektedir. Ona göre bu farklı fikirlerin pek çoğunu destekler mahiyette ne sahih bir nakil ne de bunun bir mantığı bulunmaktadır.¹⁰²

Hadis metninde geçen yedi ifadesiyle rakamsal anlamda sayı, kolaylık/genişlik veya çokluk mu kastedildiğine dair Subhî Sâlih, çokluk olduğu görüşünü savunanları, hadisleri dikkate almamakla ve mütevâtir seviyesine ulaşmış naslardan kaçınma hususunda da aşırı davranmakla eleştirmektedir. Bu manada o, yediyle maksadın sayı değil kolaylık olduğunu ve bu bağlamda yedinin tek şeylerde çokluk ifade ettiğini, benzer şekilde on basamaklı sayılarda yetmiş, yüz basamaklılarda yedi yüz ifadesinin kullanılıp bunlarla rakamsal ifadelerin kastedileceği görüşünü kabul etmemektedir. Zikrettiği bu düşüncenin müsteşrikleri memnun edeceğine de dikkat çeken Subhî Sâlih, aynı zamanda fikrin, sahih rivayeti hiçbir şeye tercih etmeyi uygun görmeyen Kâdî İyâz'a (ö. 544/1149) nispetini de çok tuhaf karşılayarak, Süyûtî'nin de bu düşüncüyü naslara dayanmak suretiyle kesin bir dille reddettiğine değinmektedir.¹⁰³

Yedi kelimesiyle kastedilenin ne olduğu hususunda maksadın hasr olduğuyla ilgili görüşleri değerlendiren Subhî Sâlih, âlimlerin çoğunun bu görüşe sahip olduğunu belirtmektedir. Ona göre naslarda yedi lafzının çokça tekrarı, kesret manasının kastedilmesini akıl dışı bırakmaktadır. Ayrıca doğrudan vahyi ve nüzûlü konu edinen bir hadiste Hz. Peygamber'in vermek istediği mesajı kapalı olarak vermeyeceğine ve mefhumu olmayan bir sayıyı zikretmeyeceğine dikkat çekmektedir. Buna göre, yedi harfle ilgili kendisinin hasr görüşünü tercih ettiği anlaşılan Sâlih, ulemânın yedi sayısının tespitine dair sarf ettikleri gayreti, yedi sayısı ile hasr kastedildiğinin bir delili olarak da görmektedir.¹⁰⁴ Ayrıca yedi kelimesini rakam olan yediye hasredenlerin, bu görüşü beyan olarak yedi harfle kastedilenin kıraatler olduğu fikrini sunmalarını da uygun görmeyen Sâlih, yedi harfi birtakım lügat ve lehçelere yoranların görüşlerini de zayıf bulmaktadır. Âlimlerin bazılarının lehçeleri mana ve lafız olarak farklılıktan saymadıklarına değinen Sâlih, bu âlimlerin idgam, izhar, ibdâl gibi lehçesel uygulamaları tek lafzın telaffuzundaki değişiklik arz eden sıfatlar olarak değerlendirdiklerini belirtmektedir. Sâlih'e göre tek lafzın telaffuzunda sıfatların farklılığı, o lafzı birden fazla lafız kılabilir. Fakat o, sadece bu sebeple değil, yedi harfin yalnız lehçelere hasredilmesi sebebiyle bu görüşü zayıf bulmaktadır.¹⁰⁵ Bu bağlamda ona göre Arap lügatleri

¹⁰¹ Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 247-248.

¹⁰² Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 103.

¹⁰³ Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 103-104.

¹⁰⁴ Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 104.

¹⁰⁵ Bilgi için bk. Taşpınar, "Subhî Sâlih'in *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi", 199.

sayısal olarak tam yedi sayısına hasredilebilse, yedi harfle kastedilenin yedi lügat olduğu söylenmesi mümkün olurdu; fakat bu hâliyle bu görüşü savunmanın zorlama bir durum olduğu çok açıktır.¹⁰⁶ Yedi harfle kastedilenin yedi lehçe olabileceği görüşünü zayıf bulan yazar, aynı görüşe sahip âlimlerden İbn Abdilberr'den (ö. 463/1071) atıfla, yedi harfle eğer yedi lehçe kastedilseydi başlangıçta bazı Müslümanların diğerlerinin lehçelerine karşı çıkmaması gerektiğini hatırlatarak, Hz. Ömer'le Hişâm b. Hakîm'in Kureyşli olmaları dikkate alındığında birbirlerinin kıraatlerini reddetmelerini muhal bir durum olarak değerlendirmektedir.¹⁰⁷

Subhî Sâlih, yedi harfin mahiyetine dair buraya kadar zikredilen lehçe ve kıraat görüşlerini zayıf olarak değerlendirmekle beraber görüş sahiplerinin çabalarına şaşırmadığını fakat bazılarının herhangi bir sahih kanıt olmaksızın yedi harf hadisini bâtinî bir şekilde yorumlamalarına ve kaynaklı manalara yönelmelerine şiddetle karşı çıkmaktadır. O, yedi harfin tevhid ve tenzih ilmi, haşır ve hesap ilmi, inşâ, icad ilmi, zât ve sıfat ilmi ve nübüvvet ilmi olarak değerlendiren görüşleri şiddetle eleştirmektedir. Aynı şekilde mutlak-mukayyed, âmm-hâss, müevvel-nas, nâsîh-mensuh, mücmel-müfesser, istisna ve kısımları gibi görüşleri ve bazı âlimlerin zayıf rivayetleri kendi batıl görüşlerine delil olarak sunmalarını da eleştirmektedir. Ayrıca Subhî Sâlih, aynı anlamın yedi vecihle ifade edilmesi bağlamında örnek verilen “أَسْرِعَ”, “عَجَلَ”, “مَهْلَمٌ”, “تَعَالَى” ve “أَقْبَلَ” gibi kelimelerin örneğini de iyi niyetli bazı âlimlerin yorumları; fakat bazı müsteşriklere ve imanı zayıf olan Müslümanlara şüphe kapılarını araladığını ve asıl sorunun da bu olduğunu ifade etmektedir. Ona göre buradaki temel problem, farklı kelimelerle aynı manaya ulaşmanın yedi harf diye yorumlanması meselesidir. Konuya dair Taberî'den atıf yapan Sâlih, müsteşriklerin bu yorumları kendilerine malzeme yapmak suretiyle mana ile kıraat nazariyesini ileri sürebileceklerine vurgu yapmaktadır. Bu durumun çok tehlikeli bir durum olduğunu hatırlatan yazar, bu nazariyenin aslında Kur'ân'ın nassını kişilerin hevalarına teslim etmek olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁰⁸ Subhî Sâlih'e göre aynı anlamın farklı kelimelerle ifadesi olan müteradif okuma şekli, Hz. Peygamber'in bazı özel kişiler için gösterdiği bir kolaylıktır. Bu bağlamda müteradif kelimeler sınırlıdır ve bunlar da zaten tevatür yoluyla ulaşmıştır. Var olan mevcut özel durumu yedi harfe yaymak ve yedi harfi de bundan müteşekkil görmek konuyla ilgili hadisi farklı ve yanlış anlamaktan ibarettir.¹⁰⁹

Subhî Sâlih, buraya kadar zikrettiği görüşlerin hiçbirinin yedi harfi tam olarak karşılamadığını, bu nedenle bu görüşlerle yetinme yerine onlardan muhtemel/mümkün olanlarını tercih etmenin daha yerinde olacağını belirtmektedir. Bu şekilde düşünmeyi akla ve nakle daha uygun gören Sâlih, yedi harfle kastedilenin ümmet için kolaylık olarak kılınan yedi vecih olduğu görüşündedir.¹¹⁰

¹⁰⁶ Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 104-105.

¹⁰⁷ Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 106.

¹⁰⁸ Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 106-107.

¹⁰⁹ Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 108.

¹¹⁰ Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 108.

Kolaylık ve genişlik kuralından yola çıkarak yedi harfi yedi vecih şeklinde açıklayan Sâlih, Kur'ân'ın bu yedi vecihten birisiyle okunması durumunda doğru yapılmış olacağını ifade etmektedir. Bu görüşüne delil olarak da Buhârî'de geçen Hz. Peygamber'in Cebrâil'e yedi harfe kadar ısrarcı olduğu hadisi zikretmektedir. Meşhur rivayette geçen yedi sayısının hasr ifade ettiğini savunan Sâlih, buna göre kıraat vecihlerini anlam değişsin veya değişmesin irâb vecihlerindeki farklılık, anlamı değişen fakat sureti değişmeyen harflerdeki farklılık, isimlerin müfred-tesniye-cem' ve müzekker-müenneslik durumlarındaki farklılık, bir kelimenin başka bir kelimeyle değişmesi yoluyla gerçekleşen farklılık, takdim-tehir ile meydana gelen farklılık, ziyadeyle ve noksanlıkla gelen farklılık ve lehçeden kaynaklanan farklılık olmak üzere yedi başlık altında değerlendirmektedir.¹¹¹ Subhî Sâlih, mezkûr vecihleri eserinde açıklarken farklı âyetlerden örnekler vermekte, bilhassa şâz kıraatle ilgili olan rivayetleri sıhhatleri açısından da değerlendirmektedir.¹¹²

Subhî Sâlih'in vecihler arasında son sırada söylediği lehçe farklılıklarını, yedi vechin önemli maddesi olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Ona göre imâle-feth, tahkik-teshîl, terkik-tefhîm, muzâraat harfinin esreli okunması gibi usûl farklılıklarını içeren bu vecih, Kur'ân'ın yedi harfle nüzûlünün hikmetini de barındırmaktadır. Bu hususun, kendi içerisinde değişik lehçeleri kullanan bu ümmete büyük bir kolaylık sağladığına dikkat çekerek değerlendiren Sâlih, İbnü'l-Cezerî'ye atıfla, Kur'ân'ın yedi harfle inzâlinin, ümmete verilen değer, şefkat ve merhamet sebebiyle kolaylık olduğuna ve Hz. Peygamber'in isteği olarak içerisinde bulunduğu toplumun farklı lehçelere sahip oldukları için zorluğu kaldıran büyük bir kolaylık olduğuna dikkat çekmektedir. Yedi harfle ilgili lehçe farklılıkları veçhi konusunda, genel olarak âlimlerin iki uç görüşte bulduklarını söyleyen Subhî Sâlih, bunlardan birinci grubun yedi harfi tamamen lehçe farklılıklarına hasretmek suretiyle diğer kısmı hiç dikkate almadıklarına; ikinci grubun da lehçe farklılıklarını dikkate almadığına değinmektedir. Ayrıca ikinci gruba göre telaffuza dayalı lehçesel farklılıkların, ilgili lafzı farklılaştırmadığı ve bunu aynı söz olma vasfından da çıkarmadığı görüşüne sahip olduğuna dikkat çekmektedir. Bu minvalde bazı isimlere atıfta da bulunan müellif uç noktalarda gördüğü görüş sahiplerini eleştirmektedir.¹¹³

Subhî Sâlih'e göre, zikretmiş olduğu yedi vecihten ne ilk altısının önemi inkâr edilebilir ne de sadece yedinci vecihle yetinilip diğerleri bir tarafa bırakılabilir. O, tercihinin gerekçesi olarak bütün vecihleri kapsamaması nedeniyle kendisinden önceki âlimlerin tasniflerini tercih etmediğini beyan etmektedir. Bu bağlamda bazı âlimlerin tasniflerini tercih etmeme gerekçesini tek tek sıralayan Subhî Sâlih, harflerde bulunan farklı ihtilaf vecihlerine yer vermemeleri, mâzî-muzârî-emir gibi fiil çekimlerini ayrı bir şekilde zikretmeleri, tasniflerinde

¹¹¹ Sâlih, *Mebâbis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 109-113.

¹¹² Detaylı bilgi için bk. Sâlih, *Mebâbis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 110-113.

¹¹³ Bk. Sâlih, *Mebâbis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 115.

lehçe ihtilaflarına yer vermemeleri gibi teorik olarak lehçe ihtilaflarını savunsalar dahi hiçbirinin lehçelere pratik olarak yer vermediklerini belirtmektedir.¹¹⁴

Yedi harf meselesiyle ilgili son olarak genel bir kaideye işaret eden Subhî Sâlih, yedi vechin Kur'ân-ı Kerîm'in eda keyfiyetinin tüm farklılıklarını kapsadığını; lakin bu vecihlerin tek bir kelimedede mevcudiyetinin mecburi bir durum olmadığını belirtmektedir.¹¹⁵ Buna göre pek çok kelimedede iki veya ikiden fazla vecih bulunmasının mümkün olacağı gibi kimi zaman da bir tek vecih olabilir. Fakat sonuçta bu yedi vecih, mevzubahis bütün kıraat farklılıklarını ihtiva etmektedir.¹¹⁶

Netice itibariyle, yedi harf meselesini ilgili hadis rivayetleri bağlamında yedi sayısına hasrederek açıklamaya çalışan Subhî Sâlih'in öne çıkan düşüncelerden yedi vecih fikrini tercih ettiği, bu yedi vechi kendisinden önceki ulemânın sınıflandırmalarından da faydalanmak suretiyle yedi başlık hâlinde açıkladığı görülmektedir. Bu bağlamda lehçe farklılıklarını, yedi vechin en önemli faktörü olarak düşünen Sâlih, tasnif yaparken lehçe farklılıklarını gündeme getirmeyen kimi âlimleri de bu nedenle tenkit etmektedir.

2.6. Mennâ' Halîl Kattân ve *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* İsimli Eserinde Yedi Harf

Mennâ' b. Halîl Kattân,¹¹⁷ Kur'ân ilimleriyle ilgili yazmış olduğu eserinde, Kur'ân ilimlerine dair önemli konuların özlü şekilde araştırılarak ilgili kimselerin taleplerine karşılık verecek nitelikte sunulduğunu; okuyucunun, din ilimlerini öğrenirken aslî kaynakları ve kendisine yetecek seviyede gerekli altyapıyı bu eserinde bulabileceğini ifade etmektedir.¹¹⁸

¹¹⁴ Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 115-116.

¹¹⁵ Sâlih, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 116.

¹¹⁶ Taşpınar, "Subhî Sâlih'in *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi", 206.

¹¹⁷ Mennâ' b. Halîl Kattân, Ekim 1925'te Üşmûne şehrinin Şinşevr köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini burada alan Kattân, hafızlığını da burada tamamlamıştır. Daha sonra Ezher Üniversitesi'ne bağlı el-Ma'hedü'd-Dînî kurumunda eğitim almış ve çok sayıda âlimden İslâmî ilimler öğrenmiştir. Burada Abdürrezzâk Afifî, Abdülmüteâl Seyfünnasr ve Ali Şelebî gibi âlimleri tanımış, onlardan eğitim almıştır. Akabinde Kahire'de Külliyyetü'l-usûlî'd-dîn'den âlimiyye (hocalık yapabileceğine dair belge) belgesi alarak 1951'de mezun olmuştur. Burada kendisinden ders aldığı hocaları arasında Muhammed Zeydân, Muhammed Kâmil el-Behî ve Muhammed Yûsuf Mûsâ gibi isimler zikredilebilir. Kattân, babası Halîl Kattân'ı, köyünde tanıyıp Riyad'da beraber bulunduğu Abdürrezzâk Afifî'yi ve Kahire'de tanıdığı İhvân-ı Müslimîn hareketi öncüsü Hasan el-Bennâ'yı en çok etkilendiği isimler arasında zikretmektedir. Hocalık yıllarında pek çok İslâm ülkesinde tertip edilen panel ve kongrelere katılmış olan Kattân, çok sayıda lisansüstü tezler yönetmiş ve değişik ilim dallarında eserler kaleme almıştır. Bu manada hayatını dolu bir şekilde yaşayan Kattân, Riyad'da 19 Temmuz 1999'da vefat etmiş, Mekâribü'n-Nesîm'e defnedilmiştir. İlmî anlamda telif ettiği eserleri daha çok İslâm Hukuku alanında olan Kattân'ın *Tefsîru-âyeti'l-ahkâm*, *el-Veçz-fî-usûli't-tefsîr*, *Nüşûlü'l-Kur'ân 'alâ seb'ati abruf* ve *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân* gibi çalışmaları da tefsir ve Kur'ân ilimleri alanında öne çıkan eserlerindedir. Bilgi için ayrıca bk. Ahmet Özel, "Mennâ' Halîl Kattân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), EK-2/30-32.

¹¹⁸ Mennâ' Halîl Kattân, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 2000), 3.

Kur'ân ilimlerinin hemen her konusunu irdelediği eserinde Kattân, eserinde kıraat ilmine dair mevzuları Kur'ân'ın yedi harfle inzâl olması, kıraat ve kurrâ üst başlıklarıyla ele almaktadır.¹¹⁹

Kattân, eserinin dokuzuncu bölümünde yedi harf meselesini Kur'ân'ın yedi harfle inzâl edilmesi başlığıyla, bunun altında da yedi harf meselesi hususunda ulemânın tercihlerindeki ihtilafını ve Kur'ân'ın yedi harfle inzâlinin hikmeti başlıklarını irdelemektedir. Kattân, yedi harfin mahiyetine dair, çalışmada geçen diğer müelliflerin yaptığı gibi, konuyla ilgili ulemânın yorumlarına geçmeden evvel konu hakkında varid olmuş hadislere yer vermektedir. Kattân'a göre Kur'ân'ın yedi harfle inzâl oluşu hakkındaki hadisler, mütevâtir olarak gelmiştir. O, bu görüşünü, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'a dayandırmaktadır. Hadisler arasında Hz. Ömer'le Hişâm b. Hakîm'in aralarında gerçekleşen hadiseyi ihtiva eden hadisi aktarmaktadır. İlgili rivayetlerin meşhurluğuna değinen Kattân, bunları Taberî'nin tefsirinin mukaddimesinde inceleyip irdelediğini ve hadislerin yirmi bir sahabeden geldiğini Süyûtî'den atıfla ifade etmektedir.¹²⁰

Kattân, çalışmasında yedi harfle ilgili yorumlar konusunda ulemânın ihtilafından bahsetmektedir. Farklı görüşler bağlamında İbn Hibbân'dan (ö. 354/965) atıfla ulemânın konu bağlamında otuz beş ayrı görüş serdettiğine, ayrıca Süyûtî'nin de ilgili rivayetler bağlamında oluşan kırk farklı görüşten bahsettiğine dikkat çekmektedir.¹²¹ Kaynaklarda mezkûr farklı görüşlerden önemli gördüklerini maddeler hâlinde özetlemektedir. Buna göre yedi harfle kastedilenler aynı anlama gelen müterâdif okuma şekilleri; âyetlerin içerisinde bulunan Arap lügatlerinden yedi lehçeye ait kelimeler; emir-nehiy, cedel, va'd-vaîd, mesel ve kasas veya helâl-haram, emir-nehy, emsâl ve muhkem-müteşâbih gibi durumlar; kendilerinde farklılıklar bulunan yedi vecih, sayısal anlamda manası olmayan fakat Arapların ifade ettikleri kemâl manasına işaret yahut yedi kıraattir. Halîl Kattân, eserinde, kaynaklarda zikredilen her yorumu açıklamakla birlikte kendisi birinci görüşe katıldığını, diğer görüşlerinse delillerini belirterek açıklamaktadır.¹²²

Halîl Kattân'a göre yedi harfle kastedilen, Arapların, aynı anlama gelen lügatlerinden yedi tane lügat olduğu fikridir. Onların lügatleri, farklı anlamlardan herhangi birini ifade etmek için ayrı ayrıdır ve Kur'ân aynı anlam için bu lügatler sayısınca lafızlarla inzâl olmuştur. Bu hususta bir ihtilaf yoktur. Konuya dair Kattân, “أَسْرَعُ”, “عَجَلٌ”, “هَلُمُّ”, “تَعَالٌ” ve “أَقْبَلٌ” gibi anlam olarak “gel” manasına gelen kelimeleri misal olarak göstermektedir. İbn Vehb (ö. 197/813), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve Taberî gibi âlimlerin de aynı fikirde olduğunu belirten Kattân, İbn Abdilberr'in bunu çoğu âlime nispet ettiğini de söylemektedir. Bu manada Hz. Peygamber'le Cebrâil arasında geçen yedi harfe kadar ruhsat verildiğine işaret eden hadiste son olarak Cebrâil'in azap âyetinin, rahmet âyeti veyahut rahmet âyetinin azap

¹¹⁹ Eserin kıraat ilmi konuları açısından değerlendirilmesi hakkında bk. Murat Akkuş, “Mennâ' Halîl Kattân'ın Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, ed. Yaşar Akaslan, *Ulûmu'l-Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2019), 219-249.

¹²⁰ Kattân, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 156-157.

¹²¹ Kattân, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 158.

¹²² Bk. Kattân, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 158-168.

âyeti şeklinde okunmadığı müddetçe hepsinin şâfi ve kâfi olacağını belirtip sonunda da “bu senin “أَسْرَعُ”, “عَجَلٌ”, “هَلْمٌ”, “تَعَالُ” ve “أَقْبَلُ” demen gibidir.” şeklinde bitirmesini delil olarak sunmaktadır.¹²³

İfade ettiği görüşü İbn Abdilber’den atıfla Hz. Peygamber’in bu örnekle Kur’ân’ın indirildiği harflere misal getirmek istediğini, bunların telaffuzları farklı eş anlamlı kelimeler olduğunu belirtmektedir. Bu kelimeler arasında birbirine zıt bir anlam olmayacağı gibi bir kıraatin anlamının da başka kıraatin anlamına zıt olmadığını söylemektedir. Bu manada azabın zıttı olan rahmet ve rahmetin de zıttı olan azap gibi birbirinin hilafına olan ve birbirini nefyeden kelimelerin bunun dışında olduğunu ifade etmektedir. Kattan, ifade ettiği görüşe destek mahiyetinde çok sayıda hadis bulunduğuna da dikkat çekmektedir. Bu manada Hz. Ömer’in bir adamla okuma farklılığı sebebiyle Hz. Peygamber’e gelmelerini ve sonuçta Hz. Peygamber’in “Ey Ömer! Rahmet, azap olarak veyahut azap rahmet olarak okunmadığı müddetçe Kur’ân’ın hepsi doğrudur.” dediğini hatırlatmaktadır. Kattan, konuyla ilgili farklı rivayetlerle birlikte ayrıca Muhammed b. Sîrîn’in (ö. 110/729) rivayetini de zikretmektedir. Buna göre yedi harfin emir-nehî, helâl-haram gibi hususlarda ihtilafa sebep olmadığına ve bunun “هَلْمٌ”, “تَعَالُ” ve “أَقْبَلُ” demek gibi olduğuna dikkat çekmektedir. Yine rivayette Sîrîn’in kendi kıraatlerinde âyetin “إِنْ كَانَتْ إِلَّا صَيِّحَةً وَاحِدَةً”¹²⁴ şeklinde, İbn Mes’ûd’un kıraatinde ise “إِنْ كَانَتْ إِلَّا زَقِيَّةً وَاحِدَةً” şeklinde olduğunu delil gösterdiğini naklederek yedi harfin müteradif/eş anlamlı okumalar olduğu görüşünü Taberî’den de nakiller vermek suretiyle anlatmaktadır.¹²⁵ Bu manada genel olarak Kattân’ın, eserinde, ilgili yorumu nasların zahiriyle uyuşan ve sahih deliller tarafından desteklenen en sahih görüş olarak değerlendirdiği görülmektedir.¹²⁶

Kattân, Hz. Osman (ö. 35/656) zamanında istinsah edilen mushafın yedi harfin hepsini ihtiva edip etmediği hususunda hepsini içerdiği görüşünü eleştirmektedir. Bu manada o, Hz. Osman mushafının yedi harfi içermiş olması hâlinde kıraatlerin ihtilafındaki çekişmeyi bitirip bir sonuca bağlayamacağına dikkat çekmektedir. Ona göre bu tartışmaları bitirebilmek, insanları Kur’ân’ın indiği yedi harften herhangi biri üzerine toplamakla mümkün olmuştur. Zira bu durum gerçekleşmeseydi, kıraatler konusunda tartışma ve ihtilaflar devam ederdi ve Hz. Osman’ın cem’iyle Hz. Ebû Bekir’in (ö. 13/634) cem’i aralarında bir ayrım bulunmazdı. Bu bağlamda Kattân, Hz. Osman’ın, cem’ini, inananları tek bir mushaf etrafında toplayabilme adına onu yedi harften biri üzere istinsah etmek şeklinde ifade etmektedir. Buna göre Hz. Osman’ın, yedi harfin başlangıcında zorluğu izale görüşünde olduğunu, belli bir zaman sonra da buna ihtiyaç kalmadığını gördüğünde de insanları bir harf üzerine toplamak suretiyle kıraatteki farklılıkları kaldırmayı düşündüğünü belirtmektedir. Sahâbe’nin de bu konuda aynı fikirde ittifak etmesiyle icmâ meydana gelmiş, ashâb, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer zamanında

¹²³ Kattân, *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 162.

¹²⁴ Yâsîn 36/29, 53.

¹²⁵ Kattân, *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 162-163.

¹²⁶ Bk. Kattân, *Mebâhis fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 168.

Kur'ân-ı Kerîm'i, Hz. Osman'ın cem' ettirdiği şekilde toplama ihtiyacı duymamıştır. Çünkü o zamanda, Kur'ân'la ilgili Hz. Osman zamanındaki gibi bir ihtilaf olmamıştır. Buna göre Hz. Osman, ihtilafı ortadan kaldırmış, Kur'ân'ı cem' etmek suretiyle de ümmeti rahatlatmıştır.¹²⁷ Son olarak Kur'ân'ın yedi harfle inzâlinin hikmeti hakkında Kattân, ümmî bir topluluğa okumayı ve ezberlemeyi kolaylaştırma, Kur'ân'ın i'câzının Arap toplumu katında dilsel fitrata göre olması ve Kur'ân'ın manasındaki ve ahkamındaki i'câzın her zamana hitabı olmak üzere üç mesele hâlinde saymaktadır.¹²⁸

Sonuç

Hz. Peygamber'e dayandırılan yedi harf hadisinde geçen yedi harften maksadın ne olduğunun tespit edilmesi, manayı açıklayan herhangi bir nassın veya rivayetin olmaması hasebiyle, oldukça zor görünmektedir. Buna rağmen konuyla ilgili mevcut rivayetler üzerinden bazı yorumlar ve değerlendirmeler yapılmış, bunların bazıları diğerlerine göre daha fazla kabul görmüştür. Ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde yedi harfin lügat, vecih, çokluk ifade eden ve aynı anlama gelen farklı lafızlar gibi değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir. Çalışmaya konu olan müelliflerden Zerkeşî, Zürkânî ve Sübhi Sâlih gibi isimler kolaylık ilkesinden hareketle yedi harfi yedi vecih olarak izah etmekte. İbnü'l-Cevzî, yedi Arap lehçesi, Menna' Halîl Kattân Arapların aynı manadaki lügatlerinden yedi lügat olarak değerlendirirken, Süyûtî ise yedi lehçe olmadığını söyleyerek diğer görüşlerin ihtimal dahilinde olduğuna dikkat çekerek ve yedi harfin müteşâbih olarak değerlendirilmesi görüşünü savunmaktadır. Buna göre ele alınan isimlerin üçü ayı görüşte buluşurlarken diğerlerinin farklı düşünceye sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Kur'ân'ın yedi harfle indirilmesinin hikmetini, Allah Teâlâ'nın inananlara olan merhametinin bir göstergesi; ilâhî hitabını muhatap Arap topluluğunun her kabilesine, ümmetin her ferdine kolaylaştırdığının bir göstergesi olarak değerlendirilmiş, bu kolaylaştırmanın bir sonucu olarak da aralarındaki mevcut şive ve lehçe ihtilafına karşın, onların Kur'ân-ı Kerîm'i kolaylıkla okuyabildiklerine vurgu yapılmıştır.

Klasik ve modern ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarında yedi harf meselesine genel olarak Hz. Ömer'le Hişâm b. Hâkim'in aralarında vuku bulan hadise olmak üzere hemen her müellifin ilk olarak konuya dair rivayetleri zikretmekle başladığı görülmektedir. Bazılarının konuyu detaylandırma adına verdikleri bazı rivayetleri senet ve metin itibarıyla teknik olarak inceledikleri, bazılarının ise muhtasar bir şekilde geçtikleri anlaşılmaktadır. Akabinde yedi harfe dair önceki âlimler tarafından serdedilen yorum ve tespitlerin zikredildiği, devamında da verilen görüşlerle ilgili varsa eleştirileri dile getirilmektedir. Bu manada hemen her eserde müelliflerin kendi kanaatlerini dile getirmek suretiyle konuyla ilgili görüşlerine yer verdikleri görülmektedir.

¹²⁷ Kattân, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 166-167.

¹²⁸ Kattân, *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 169-170.

Klasik ve modern eserlerin konuyla ilgili verilen bilgilerin içerik açısından hemen hepsinin benzer olduğu ifade edilebilir. Bunlar içerisinde diğerlerine göre çok farklılık arz eden, diğerlerinde değinilmeyen bir konunun gündeme getirilen bir çalışmanın varlığından söz etmek mümkün gözükmemektedir. Bu manada özellikle klasik dönem eserlerinin eldeki veriler ışığında bazı değerlendirmeler yaptıkları ve rivayetlere bağlı kalmaya çalıştıkları görülmektedir. Modern dönem eserlerine bakıldığında daha sistematik ve düzenli olarak konuyu ele aldıkları, savundukları ve eleştirdikleri görüşlerin gerekçelerini ifade ettikleri görülmektedir. Buna göre klasik dönem ulûm'ül-Kur'ân eserlerinin rivayet; modern dönem eserlerinin ise dirayet metoduna yakın bir üslûpla konuyu ele almaya çalıştıkları görülmektedir.

Modern dönem eserlerinin kendi çalışmalarında konuyla ilgili mütakaddimîn âlimlerinin pek çoğunun değerlendirmelerine ve yorumlarına yer verdikleri, bunlar arasında tercihlerini yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu manada onların sistematik bilgiler icra etmekle birlikte çok farklı bir şey söylemedikleri, nakilde buldukları bilgilerin pek çoğunun bilinenlerin tekrarı sadedinde olduğu; fakat burada yedi kıraat tarzını açıklama, konuyu tanımlama ve örneklendirme bakımından klasik dönem eserlerinden ayrıldıkları görülmektedir. Ayrıca modern dönem eserlerinde konuların sistematik olarak değerlendirilmesinin yanında delil ve yorum açısından zayıf gördükleri görüş sahiplerini de eleştirmekten geri durmadıkları bu yönüyle tenkitçi bir yaklaşımı tercih ettikleri de görülmektedir.

Kaynakça

- Akaslan, Yaşar. "İbnü'l-Cezerî'nin "Yedi Harf" Meselesi Üzerindeki Fikirler" 18/2 (2018), 265-303.
- Akaslan, Yaşar. "Süyûtî'nin el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi". ed. Yaşar Akaslan. *Ulûmu'l-Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi*. 13-56. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2019.
- Akkuş, Murat. "Mennâ' Halîl Kattân'ın Mebâhis fi 'Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi". ed. Yaşar Akaslan. *Ulûmu'l-Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi*. 219-249. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2019.
- Arı, Mehmet Salih. "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı, Eserleri ve Tarih Metodolojisi". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23 (2012), 165-86.
- Âşıkkutlu, Emin. "Kıraat İlminin Temellendirilmesinde Ahruf-i Seb'a Hadisleri (Tahric, Tahlil ve Değerlendirme)". ed. Bedreddin Çetiner. *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları: Kıraat İlmi ve Problemleri-IV*. 43-106. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002.
- Baş, Erdoğan. "Kur'ân İlimlerinin Doğuşu ve Tarihi Gelişimi (I-IV. Asır)". *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları III*. 21-42. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2002.
- Bayram, İbrahim. "İbnü'l-Cevzî'nin Akıl Anlayışı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2018), 69-108.
- Bekiroğlu, Harun. *Tefsir Metodoloji Açısından el-Burbân ve el-İtkân*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirin*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Birişik, Abdulhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/426-433. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Birişik, Abdulhamit. "Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/383-388. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Birişik, Abdulhamit. "Kur'ân İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2006), 29-43.
- Birişik, Abdulhamit. "Ulûmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/132-135. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Câmiü's-sabîh*. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Buladı, Kerim. "Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi ve Yorumları". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2016), 113-139.
- Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kıraati'l-aşr*. thk. Ali Muhammed Dabba'. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Müncidü'l-mukerri'in ve müşidü't-tâlibîn*. b.y.: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Çalışkan, Mehmet. "Kur'an'ın Nuzûlü ve Yedi Harf (el-Ahrufu's-Seb'a) Meselesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2005), 215-42.
- Çetin, Abdurrahman. *Kıraatların Tefsire Etkisi: Kur'an'ın Farklı Yorumlanmasına Tesir Eden Kıraatlar*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2001.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Çiftci, Ali. *Tefsir Mukaddimelerinde Kur'an İlimlerine Giriş*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Dağ, Mehmet. "Kur'an'ın Anlam ve Telaffuza Dayalı Okunması: Yedi Harf Ruhsatı". ed. İlyas Altuner - Osman Bayraktutan. *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu*. 527-536. Iğdır: Iğdır Üniversitesi Yayınları, 2018.

- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *el-Abrufü's-seb'a li'l-Kur'an*. thk. Abdülmüheymin Tahhân. Mekke: Mektebetü'l-Menâr, 1988.
- Deliser, Bilal. "Bedreddîn ez-Zerkeşî, Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Toplum Bilimleri Dergisi* 5/9 (2011), 171-90.
- Deliser, Bilal. "Hicrî VIII. Asra Kadar Kur'an İlimleri, el-Burhan'ın Yazılış Amacı ve Yöntembilim Oluşturma Çabaları Üzerine". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2016), 1-23.
- Deliser, Bilal. "Bir Usûl Âlimi Olarak Bedreddin Zerkeşî (794/1391)". *Academic Platform Journal of Islamic Researches* 3/3 (2019), 350-64.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2011.
- Demirci, Muhsin. *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Ebû Şâme el-Makdisî, Ebü'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm Ebû Şâme. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru Sâdır, 1975.
- Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Ahmed b. Bündâr Ebü'l-Fazl Râzî. *Meâni'l-abrufi's-seb'a*. thk. Hasan Ziyâeddîn Itr. b.y.: Dârü'n-Nevâdir, 2011.
- Ebü'l-Fellâh, Abdülhay İbnü'l-İmâd. *Şeşerâtü'z-zeheb fî abbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaûd. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.
- Gökdemir, Ahmet. "İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnü'l-Efnân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi". ed. Yaşar Akaslan. *Ulûmu'l-Kur'an Kaynaklarında Kıraat İlmi*. 113-132. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2019.
- Görener, İbrahim. "Kur'an İlimleri ve Tefsir Usulünün Bir Yöntem Çağrıştırması Sorunu". *Bilimname* 16/1 (2009), 9-23.
- Gürkan, Menderes. "Bedreddin Zerkeşî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/289-293. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Hanay, Necattin. "Taberî'ye Yöneltilen Tenkitler Bağlamında Yedi Harf ve Kıraatleri Savunma Refleksi". *Mütefekkir* 2/4 (2015), 299-327.
- Harman, Vezir. "Yedi Harf Bağlamında Kur'an'ın Resûlullah Döneminde Kitaplaştırılması Meselesi". *Diyanet İlmi Dergi* 53/3 (2017), 73-102.
- Hasan Ziyâeddîn Itr. *Abrufü's-seb'a ve menzûletü'l-kurâa minhá*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1988/1409.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Subhî es-Sâlih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/452-453. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîbi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rifet, 1378/1959.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddîn. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1900.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*. thk. İbrahim Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1993.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed. *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleyman b. Muhammed el-'Useymîn. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1425/2005.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Fedâilü'l-kuds*. thk. Cebrâil Süleymân Cebbûr. Beyrut: Dârü'l-İfâkî'l-Cedîde, 1400/1980.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Fünûnü'l-efnân fî 'uyûni 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Hasan Ziyâeddîn Itr. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1987.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf. *en-Neşr fî'l-kirâati'l-'aşr*. thk. Ali Muhammed Dabba'. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân ed-Dâvûdi. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1992.
- Karadağ, Ahmet. “Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf Hakkındaki Görüşlere Dair Bir Değerlendirme”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2021), 1177-1210. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.970275>
- Karahan, Abdülkadir. “Süyûtî”. *İslâm Ansiklopedisi*. 11/258-263. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Basım, 1979.
- Karataş, Şuayip. *İmam Ya'kûb Kıraatinin Özellikleri ve Delilleri*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2021.
- Karataş, Şuayip. “Kâsımî'nin Mehâsinü't-Te'vîl İsimli Tefsirinin Mukaddimesinde Kıraat Olgusu”. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2021), 315-37. <https://doi.org/10.33460/beuifd.910934>
- Kattân, Mennâ' Halîl. *Nüzûlü'l-Kur'ân 'alâ seb'ati abruf*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1991.
- Kattân, Mennâ' Halîl. *Mebâbis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 3. Basım, 2000.
- Kaya, Osman. “Kur'ân'ın Yedi Harf Üzerine İndirilmesi ve Ahrufu's-Seb'a (Yedi Harf Meselesi)”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 219-44.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabîyye, ts.
- Kılıç, Mustafa. “İbn Kuteybe'nin Yedi Harf Anlayışı”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (2020), 217-58.
- Koyuncu, Recep. “Zerkeşî'nin el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi”. ed. Yaşar Akaslan. *Ulûmu'l-Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi*. 57-75. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Kur'ân'ın Metin Yapısı*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Kur'ân Vahyinin Kitaplaşması ve Kıraatler”. ed. Murat Sülün. *Vahiy Zincirinin Son Halkası Kur'ân Vahyi*. 227-267. İstanbul: y.y., 2017.
- Mertoğlu, M. Suat. “Muhammed Abdülazîm Zürkânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/579-580. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sabîh-u Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabîyye, ts.
- Okcu, Abdulmecit. “Taberî'nin Yedi Harf Hakkındaki Görüşleri”. *Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerîr et-Taberî Sempozyumu*. 191-200. Konya: y.y., 2010.
- Okumuş, Mesut. “Ulûmu'l-Kur'ân”. ed. Mehmet Akif Koç. *Tefsir*. 313-425. Ankara, Grafiker Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Öğmüş, Harun. “Yedi Harf Meselesi”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 24 (2010), 1-23.
- Önen, Hacı. “Ebu 'Amr ed-Dânî'ye Göre Yedi Harfin Anlamı”. *e-Şarkîyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11 (2014), 56-72.
- Önen, Hacı. “Yedi Harf ve Kıraatin Kesiştiği ve Ayrıldığı Noktalar”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/11 (2014), 182-93.

- Özel, Ahmet. "Mennâ' Halîl Kattân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/30-32. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Özkan, Halit. "Süyûtî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/188-198. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Öztürk, Hayrettin. "Kur'an-ı Kerim'in Kıraatinde 7 Harf Meselesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/2 (2002), 97-111.
- Sâlih, Subhî. *Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 24. Basım, 2000.
- Sarı, Mehmet Ali. "el-İtkân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/464. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Sebt, Hâlid b. Osman. *Kitâbu menâhili'l-İrfân li'z-Zürkânî: Dirâse ve't-takvîm*. Kahire: Dâru İbn Affân, 2011.
- Sevinç, Sümeyye. *İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Sevinç, Sümeyye. "Fünûnu'l-Efnân fî Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eserin İstanbul Yazma Nüshasının Tefsir Usûlü Açısından Tahlili". *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı*. 197-213. İstanbul: y.y., 2015.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. b.y.: el-Hey'etü'l-Misriyye, 1974.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Kitâbü't-tehaddüs bi ni'metillâh*. thk. E. M. Sartain. Cambridge: Cambridge University, 1975.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *İrşadi'l-fuhûl ilâ tabkiki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*. thk. Ahmed İzzu İnâye. 2 Cilt. Dârü'l-Kütübî'l-'Arabî, 1999.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 2001.
- Taş, Sakin. *Ulûmu'l-Kur'ân Açısından Subhî es-Sâlih'in "Mebâhis" Adlı Eseri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Taş, Sakin. "Subhî Sâlih (1926-1986): Hayatı, Eserleri ve Öne Çıkan Görüşleri". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 1/49 (2018), 21-47. <https://doi.org/10.29288/ilted.391348>
- Taşpınar, Kadir. "Subhî Sâlih'in Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi". ed. Yaşar Akaslan. *Ulûmu'l-Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi*. 183-218. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- Tay, Hekim. "Tarihi Süreçte Ulûmü'l-Kur'ân Kavramının Teşekkülü". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2019), 123-46.
- Tekin, Vedat. *Zerkeşî'nin "el-Burbân fî Ulûmi'l-Kur'an"ında Anlama ve Yorum*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Ünver, Mustafa. "Yedi Harf Meselesinin Lisan Düzeyi Öğrencilerine Anlatımında/Anlatılmamasında Yaşanan Bazı Sorunlar Üzerine". ed. Ömer Kara. *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri*. 125-130. İstanbul: Kurav Yayınları, 2007.
- Vural, Faruk. "Zürkânî'nin Menâhilü'l-İrfân'ı Üzerine Bir İnceleme". *Bilimname* 29/2 (2015), 263-93.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Avcı, Casim. "İbnü'l-Cevzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/543-549. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Yıldırım, Duran Ali. *Tefsir ve Fıkah Usulünün Ortak Metodolojik Problemleri*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2021.

Yıldız, Süleyman. “Zürkânî'nin Menâhilü'l-İrfân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi”. ed. Yaşar Akaslan. *Ulûmu'l-Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi*. 155-181. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2019.

Zehebî, Şemseddîn Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1427/2006.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî. *el-Burbân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabîyye, 1957/1376.

Zirikî, Hayruddîn b. Mahmud b. Muhammed Ali b. Fâris. *el-'Alâm*. 8 Cilt. b.y.: Dârü'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâbilü'l-İrfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, 3. Basım, ts.